

Valdžios, dvaro ir kaimo akistata panaikinus baudžiavą: 1861–1862 m. įvykiai Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernijose

TAMARA BAIRAŠAUSKAITĖ

Lietuvos istorijos institutas, Tilto g. 17, 01101 Vilnius

El. paštas tamara.bairauskaite@istorija.lt

Straipsnyje nagrinėjamos baudžios panaikinimo problemos Vilniaus generalgubernatoriaus valdomose gubernijose. Aptariamas imperijos valdžios biurokratinis, komunikacinis ir karinis pasirengimas skelbti valstiečių laisvėjimą. Pagrindinis dėmesys skiriamas stambių dvarų valstiečių reakcijai į reformos sąlygas, pirmiausia privalomus atodirbius dvarui, taip pat valstiečių savivaldai, tapusiai valdžios, dvaro ir kaimo konfliktų priežastimi. Analizuojami konfliktuojančių grupių elgsenos motyvai ir raiška.

Raktažodžiai: baudžios panaikinimas, inventoriai, kaimo bendruomenė, valščiai, konfliktas

IVADAS

Imperijos valdžia baudžios panaikinimą pabrėžtinai siejo su dvarininkų noru atsisakyti teisės į valstiečio asmenį ir „dideliu pilietiniu žygdarbiu“ [15, 133]. Reforma pretendavo į pažangų imperinį projektą su administracinės, socialinės ir ekonominės modernizacijos užtaisais. Dvarų savininkai buvo raginami atsisakyti priverstinio valstiečių darbo ir paternalistinės elgsenos, atsakomybės rūpinantis valstiečiais, jų mokesčiais išdui ir atstovavimo teismuose. Reforma valstiečiams suteikė asmeninę laisvę, žadėjo perspektyvą tapti žemės savininkais, tačiau nesudarė sąlygų laisvajam darbui ir ekonominei gerovei. Pagrindinis reformos tikslas – aprūpinti žeme valstiečius, gavusius ją iš dvarininkų baudžios laikais (nuo 1866 m. reforma apėmė ir valstybinius valstiečius), pritaikyti kaimui XVIII a. pabaigoje įsisavintą vietinio administravimo ir savivaldos modelį, pakoreguotą pagal įsivaizduojamą „necivilizuotos“ klasės mentalitetą.

Reformos kritikai priekaištavo jos rengėjams, kad stambios gyventojų grupės laisvėjimą jie paleido savieigai, pasikliaudami valstiečio darbštumu, atmiežtu bado ir nusigyvenimo baime, noru savarankiškai rūpintis savo ir palikuonių gerove, bet nesuteikdami jam

ekonominės laisvės. Antai Michailo Katkovo ir Pavelo Leontjevo redaguojamos „Maskvos žinios“ (*Московские ведомости*) žemės ūkio smukimo priežastis siejo ne su baudžios panaikinimu, bet pačia reforma, kuri riboja valstiečių ekonominę laisvę, judėjimo laisvę, „pririšo“ prie išperkamos žemės, pasižymėjo mokesčių ir kredito politikos trūkumais. Neįvardytas straipsnio autorius darė išvadą, kad „geram ūkininkui valstiečių gyvenimo būdas yra per ankštas, būdamas valstiečiu jis negali pralobti, ypač jeigu tebesiverčia žemės ūkiu“ [20]. Reformos pobūdis mažai keitė agrarinį žemėlapį. Visa žemė buvo paskelbta dvarininkų nuosavybe, išliko stambi ir vidutinė žemėvalda, jos savininkams tereikėjo keisti ūkininkavimo pobūdį, smulkūs dvarininkai persitvarkančiame kaime nevaicino ryškesnio vaidmens, netgi buvo skatinami už kompensaciją perduoti nuosavybę valstybės išdui. Buvusioje dvarų žemėje, kur nuo seno susiformavo valstiečių sodybos ir nuolatiniai skirtiniai sklypai, turėjo atsirasti smulkūs valstiečių ūkiai, ilgalaikėje perspektyvoje tapsiantys jų nuosavybe, jei dvarininkas sutiks perleisti žemę už išpirką.

Žadamos nuosavybės fikcijos pojūtį stiprino miglota perspektyva ištrūkti iš bendro ir asmeninio narvo, suformuluota 1861 m. vasario 19 d. manifeste „Apie baudžiauninkams maloningai dovanojamas laisvųjų kaimo gyventojų teises ir jų buitines sutvarkymą“ (toliau – Manifestas), „Bendruosiuose nuostatuose apie iš baudžios paleidžiamus valstiečius“ (toliau – Bendrieji nuostatai) ir vietiniuose nuostatuose, pritaikytuose atskiroms gubernijoms [9; 10; 12; 13; 15]. Rusijos valstiečiams reikėjo vaduotis iš dvarininko ir persikirstomos bendruomenės. Vakarų gubernijų, kur vyravo kieminė žemėvalda, valstiečiai vadavosi iš žemvaldžių, tačiau jiems reikėjo jungtis į kaimo bendruomenes, iš kurių galėjo pasitraukti įvykdę nuostatų apibrėžtas sąlygas. Pereinamasis laikinųjų prievolinkų statusas dvarininkų žemėje, ilgas kelias iki laisvo žemės savininko reiškė daugiau kaip pusę amžiaus prisirišti prie vietos, jeigu žemės išpirkimui bus panaudotas ilgalaikis kreditas (lažiniai valstiečiai turėjo išmokėti kreditą per 49 metus, po to dar 9 metus galėjo parduoti žemę tik tos pačios bendruomenės nariui), bet atsisakius žemės leista pereiti į kitas socialines grupes. Tik bežemė dvaro tarnyba po dvejų metų nuo reformos paskelbimo galėjo išeiti iš dvaro.

Paskelbus Manifestą, reikėjo nedelsiant formuoti administracinę-teritorinę ir savivaldos struktūras, apimančias platų veiklos spektrą. Gubernijose liepta steigti Valstiečių reikalų įstaigas ir taikos tarpininkų suvažiavimus, apskirtyse išrinkti taikos tarpininkus, steigti kaimo bendruomenes, formuoti valsčius, kviesti valstiečių sueigas ir sudaryti savivaldą: išrinkti valsčių viršaičius, jų padėjėjus, kaimo seniūnus, valsčiaus teismo teisėjus, patikimus nuolatinius liudininkus (*добросовестные*), prireikus ir kitus pareigūnus (mokesčių rinkėjus ir valsčiaus posėdininkus).

Kad dvarininkų netenkino valstiečių laisvinimo valstybinė programa, rodė diskusijos dėl reformos Valstiečių reikalų vyriausiajame komitete ir redakcinėse komisijose. Sunkiausias diskusijų klausimas – paleisti valstiečius su žeme ar be jos. Požiūrį į valstiečių aprūpinimą žeme dvarininkų sąskaita atskleidžia prancūzų žurnalisto ir leidėjo Ėmile de Girardino pastebėjimas, 1862 m. adresuotas vienam pagrindinių reformos rengėjų, senatoriui Nikolajui Miliutinui, kad reforma nuskurdino dvarininkus ir „giljotino nuosavybės teisę“. Į tai valstybės pareigūnas atšovė, kad „geriau prarasti kelias dešimtines žemės, nei netekti galvos ant budelio trinkos, kaip tai nutiko Prancūzijos bajorams“ [37, 230].

Moksliniame diskurse baudžios panaikinimo reformos įgyvendinimas palieka nevienalytį vaizdą. Tyrimų daug ir jiems reikėtų skirti atskirą dėmesį. Bendra istoriografinė situacija kinta lėtai. Dėl sumenkusio dėmesio baudžios ir valstietijos problematikai XIX a. imperinės agrarinės politikos tyrimuose neįvyko pastebimo lūžio, tebevyrauja senoji, pirmiausia rusų,

istoriografija, palikusi ženklėsių tyrimų apie reformos rengimą [37] ir jos įgyvendinimą [34; 35]. Kita vertus, baudžiavos panaikinimas, įvairūs pobaudžiavinio kaimo pertvarkymo aspektai, žemės dalybos ar valstiečių savivalda sulaukė užsienio istorikų dėmesio [26; 30]. Lietuvos istorikai, rašę apie reformos rengimą ir įgyvendinimą, pirmiausia kėlė klausimus apie dvaro ir kaimo susipriešinimą, valstiečių aprūpinimą žeme, susitelkdami į lokalinį kontekstą [22; 27]. Postmoderno laikų istorikai traukėsi nuo sovietinės paradigmos, ieškojo naujų priėgų prie „tylinčios daugumos“ istorijos, tačiau imperinį valstiečių laisvinimo projektą paliko nuošalyje. Lietuvos istorikus valstiečio figūra labiau domino tautinės tapatybės, jo ipilietinimo ir savarankiškos mentalinės realybės kontekste [24; 25; 31]. Baltarusių istorikams labiau rūpi poreforminio kaimo socialiniai ir kultūriniai pokyčiai, apimantys žemėvaldos struktūrą, valstiečių turtinę diferenciaciją, mobilumą, savivaldą, švietimo ir religijos klausimus [39]. Tyrimų paradigmos pokyčius rodė valstiečių laisvinimo sąsaja su imperijos tautine politika Vakarų gubernijose [36, 125–140] ir tautiniu socialiniu susipriešinimu kovojant dėl žemės [21]. Lenkų istorikai baudžiavos panaikinimu Rusijos imperijoje, įskaitant Vakarų gubernijas, praktiškai nesidomėjo, bet plačiai tyrė Lenkijos karalystei 1864 m. vasario 19 d. paskelbtos reformos įgyvendinimą. Tik neseniai paskelbtas tyrimas apie Aleksandro II politiką Šiaurės vakarų krašte, aptariantis ir pobaudžiavinio kaimo bei dvaro santykius žemėvaldos srityje [33].

Dauguma rašiusiųjų apie reformos įgyvendinimą vakariniuose imperijos pakraščiuose savo tyrimuose susitelkia į laikotarpį po 1863 m., kai kaimo ir dvaro santykius veikė imperijos represijos ir rusifikacija. Pirmieji metai po baudžiavos panaikinimo sulaukė mažesnio istorikų dėmesio. Imperijos valstiečių reakciją į paskelbtą reformą aptarė Borisas Litvakas ir Piotras Zajončkovskis [34; 35; 38]. Šie tyrimai rodo, kad beveik visose gubernijose, kuriose buvo panaikinta baudžiava, kilęs valstiečių pasipriešinimas reformos sąlygoms vertinamas kaip aktyvi valstiečių kova už laisvę ir žemę. Apie etnografinės Lietuvos valstiečių pasipriešinimą dvarininkams 1861–1862 m. kaip klasių kovą rašė Valentinas Neupokojevas, selektyviai naudojęs Lietuvos archyvų medžiagą [29]; tiesa, dalis jo naudotų bylų yra dingę. Tai vienintelis straipsnis, kuriame buvo bandoma įvertinti to laikotarpio įvykius Lietuvos kaime. Lenkų istorinėje atmintyje vyrauja požiūris, kad paskelbus baudžiavos panaikinimą buvusiose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse, jokių kaimo ir dvaro konfliktų ar valstiečių neramumų nebuvo [23, 37].

Baudžiavos panaikinimas kūrė naują tikrovę su neįprastomis dvaro ir kaimo kasdienėmis praktikomis. Pereinamasis laikotarpis nedaug koregavo dvaro ir kaimo santykius, tačiau valstiečių ir dvarininkų laukė nelengvas susitarimas dėl žemės, kintanti sambūvio paradigma, valstiečių įsitraukimas į neįprastus tarpusavio santykius per savivaldos praktikas, taip pat santykius su imperijos valdžia ir teisinėmis institucijomis. Imperijos valdžia turėjo įgyvendinti reformą maksimaliai vengiant visuomenės sujudimo, bet ilgainiui Vakarų gubernijose valstiečių aprūpinimas žeme virto politiniu instrumentu kovoje su vietiniu elitu. Šiame straipsnyje keliama hipotezė, kad naujos tikrovės atsiradimą lydėjo atviri ir užslėpti imperijos valdžios, valdininkų, dvarininkų ir išbaudžiauntų valstiečių konfliktai. Vos tik paskelbus reformą susikirto įvardytų grupių interesai, supratimas apie teisybę ir teisingumą. Konfliktų lydimų pobaudžiavinių santykių istorija yra daugialypė. Šiame straipsnyje aptariami vos keli, tačiau svarbūs aspektai, atskleidžiantys konflikto užuomazgą, raišką, bandymą jį įveikti naudojant įvairias strategijas. Konflikto užuomazgos laikotarpiu laikomi 1861–1862 m., kai išryškėjo valstiečių reakcija į baudžiavos panaikinimą. Straipsnyje nagrinėjamas valstiečių atsakas į priešingus reiškinius: iš baudžiavos užsilikusį lažą ir kaimo modernėjimo projektą – valstiečių savivaldos įvedimą.

KONFLIKTO PREVENCIJA

Valstiečių reikalų vyriausiojo komiteto ir redakcinių komisijų ketverių metų darbo rezultatams imperatorius Aleksandras II pritarė 1861 m. vasario 19 dieną. Reforma turėjo paliesti daugiau kaip 20 mln. imperijos gyventojų, valdžia nuogąstavo susidursianti su sunkumais ir sulauksianti neramumų. Valdantiešiams kėlė baimę laisvę pajutę valstiečiai, ne mažiau nerimauta dėl galimos užsienio šalių reakcijos į „sukrėtimus visuomenėje“ [8, 8], todėl pasirengimas viešajam Manifesto, Bendrųjų ir vietinių nuostatų bei kitų reformos įstatymų paskelbimui prasidėjo šiek tiek anksčiau. Aleksandras II įsiklausė į reformos rengėjų siūlymą pasiųsti savo nuolatinės palydos generolus majorus ir fligeladjutantus į gubernijas, kur buvo dvarininkų valstiečių, ir įgalioti juos stebėti įvykius vietoje bei teikti operatyvią informaciją. Vidaus reikalų ministras Sergejus Lanskojus apie tai pranešė gubernijų viršininkams vasario 12 d., pridėdamas imperatoriaus instrukciją komandiruojamiems palydos žmonėms. Jie turėjo vykti į vietas, prisistatyti vietos valdžiai, sulaukti per specialius kurjerius atgabentų Manifesto ir Nuostatų egzempliorių, kontroliuoti jų platinimą, prireikus – vykti į kaimus ir aiškinti valstiečiams, kad jiems suteiktos teisės nereiškia nepaklusnumo dvarininkams ar prievolių neatlikimo, kilus neramumams – imtis priemonių juos nuslopinti bendradarbiaujant su vietos valdžia, policija ir karine vadovybe, o apie įvykius ir savo veiksmus teikti išsamius pranešimus asmeniškai imperatoriui. Tačiau imperatoriaus įgaliotiniai neturėjo kištis į valstiečių reikalų įstaigų kasdienę veiklą [2, 11–11v]. Į lietuviškas gubernijas išvyko šie fligeladjutantai: į Vilniaus guberniją grafas Adomas Olsufjevas, Gardino – Michailas Nariškinas, Kauno – Konstantinas Manžėjus [2, 10v].

Valdžia tikėjosi ūmios valstiečių reakcijos ir rengėsi jai iš anksto. Nuo XIX a. 3-iojo deš. įvairiuose imperijos regionuose kildavo baudžiauninkų neramumai, paaštrėję įvedant dvarų inventorių ir per 1848 m. įvykius, taip pat nauja jų banga kilo viešai paskelbus apie rengiamą reformą. Valstiečiai protestuodavo prieš užkraunamas prievoles ir atodirbius, jų manymu, neteisingą darbų paskirstymą, dvarų valdytojų savivalę ir žiaurų elgesį. Lokalūs neramumų židiniai paprastai apimdavo vieno dvaro kaimus. Juos slopino valstiečių „įtikinėjimais“, aktyvesnius suimdavo, kitus išplakdavo rykštėmis, kartais pasitelkdavo karines komandas, pasitaikydavo ir žmonių aukų [38, 188–189].

Prieš paskelbiant baudžiamos panaikinimą Vidaus reikalų ministerija siuntinėjo į gubernijas slaptus nurodymus, kaip, pristigus taikių tvarkos palaikymo priemonių, organizuoti civilinės valdžios ir karinių dalinių komunikaciją; vyko ir kariuomenės perdislokavimas. Vasario 15 d. gubernijų viršininkus pasiekė informacija, į kuriuos artimiausius dalinius jie turėtų kreiptis paspirties kilus neramumams. Vilniaus generalgubernatoriaus valdytame krašte dalinių dislokacija buvo nepastovi, dalis apskričių miestuose išdėstyti batalionų pakaitomis ėjo sargybą Bresto ir Dinaburgo (Daugpilio) tvirtovėse, dalyje apskričių kariuomenės nebuvo – Vilniaus gubernijos Dysnos apskrityje, Kauno gubernijos Novoaleksandrovsko (Zarasų) apskrityje ir Gardino gubernijos Kobrino, Pružanų, Slanimo ir Valkavisko apskrityse. Be dislokuotų kariuomenės pulkų ir batalionų, gubernijų valdžia galėjo kreiptis į vietinių įgulų batalionus ir invalidų komandas. Tikėtasi, kad karinės pajėgos nebus naudojamos ilgesnį laiką, nes tai sutrikdytų jų tiesiogines pareigas. Apie bet kokių karinių dalinių panaudojimą reikėjo pranešti karo ministrui. Civilinės ir karinės valdžios komunikavimo operatyvumą turėjo užtikrinti susisiekimo kelių ir viešųjų pastatų valdytojas Konstantinas Čevkinas, kurio žinioje buvo telegrafo stotys [2, 2–9]. Kauno gubernijos gubernatorius Stanislovas Chominskis (Stanisław Chomiński), atmindamas nesenus įvykius grafo Vasilčikovo Tauragnų majorate, Novoaleksandrovsko (Zarasų) apskrityje,

sukilus baudžiauninkams, iš anksto pasirūpino kariniu pastiprinimu. Kovo mėn. pradžioje čia buvo išdėstytas Kurliandijos leib-ulonų pulko atsarginis eskadronas [5, 1].

Vidaus reikalų ministerija vasario 22 d. išsiuntinėjo gubernijų valdžiai ministro aplinkraščių, pranešančių apie vardinio imperatoriaus įsako, Manifesto, Bendrųjų ir vietinių nuostatų egzempliorių paskirstymą gubernijoms, taip pat nurodanti tvarką, kaip juos išplatinti adresatams: gubernijų valdžiai, visoms įstaigoms, kurioms paprastai siuntinėjami nauji įstatymai, bajorų vadovams, žemės, miesto policijai ir nuovadų viršininkams (pristavams), stačiatikių ir ne stačiatikių konfesijų dvasininkams, po egzempliorių dvarininkams ir dvaro valstiečiams, turintiems mažiau kaip 21 baudžiauninką. Spaudinių pristatymo nepatikėjo paštui, juos į gubernijų centrus gabenო specialūs kurjeriai. Pagrindinė vietinės valdžios užduotis buvo veikti darniai ir operatyviai, kad siunta pasiektų adresatus „kuo skubiau ir vienu metu“, tam pasitelkti kurjerius, žandarus ir valdininkus. Taip tikėtasi išvengti pavojingų gandų ir įvairių „nesusipratimų“, galėjusių sukelti neramumus. Vidaus reikalų ministras nuolat kartojė, kad būtina išlaikyti imperijoje „ramybę ir tvarką“ ir tam tikslui nedelsiant paskelbti valstiečių išlaisvinimą, kai tik bus gautas įsakymas. Informacijos sklaidai leista panaudoti oficialią spaudą – imperatoriaus vardinį įsaką Valdandčiam Senatui ir Manifestą paskelbti „Gubernijų žiniuose“ (*Губернские ведомости*), tik griežtai kontroliuoti, kad į tekstą neįsiveltų menkiausia klaida [2, 14–15].

Imperijos liaudis apie baudžiamos panaikinimą turėjo išgirsti artimiausią šventadienį ar turgaus dieną. Susirinkusiems bažnyčiose, cerkvėse, kitose šventyklose ar miestelių aikštėse įstatymus tik rusų kalba turėjo paskelbti atitinkamų konfesijų dvasininkai. Vilniaus, Gardino ir Kauno gubernatoriai, galėję tiesiogiai įsakyti parapijų dvasininkams skelbti įstatymus, kreipėsi į katalikų ir stačiatikių diecezijų vyskupus, kad šie lieptų dvasininkams tai padaryti [2, 23, 24, 33].

Abiejų sostinių gyventojai laisvinimo Manifestą išklausė 1861 m. kovo 5 d., sekmadienį, visose Sankt Peterburgo ir Maskvos bažnyčiose po liturgijos, be to, spaudiniai su Manifesto tekstu buvo išnešioti gyventojams po namus. Suderinęs su aukščiausia imperijos valdžia Vilniaus generalgubernatorius nutarė nelaukti sekmadienio, bet laisvinimo žinią skubiai skelbti šiokiadienį: Kauno bažnyčiose ir aikštėse Manifestas buvo paviešintas trečiadienį, kovo 8 d., Vilniaus – kovo 9 d., bet apskričių bažnyčiose valstiečiai išgirdo žinią sekmadienį, kovo 12 dieną. Vilniuje apie valstiečių laisvinimą pirmieji sužinojo stačiatikiai, susirinkę į Šv. Dvasios vienuolyno bažnyčią, kur pamaldas laikė Lietuvos ir Vilniaus metropolitas Josifas. Pusantrų valandos vėliau Vilniaus Šv. Stanislovo katedroje į pamaldas susirinkę katalikai išklausė Manifestą ir Vilniaus vyskupo Adomo Stanislovo Krasinskio (Adam Stanisław Krasieński) pamokslą, raginusį valstiečius savo garbingose ir krikščioniškose širdyse nepuoselėti pykčio ir neapykantos savo ponams, bet rodyti prierašumą ir palankumą „vyresniesiems broliams“. Vyskupo pamokslą išspausdino „Vilniaus kurjerio“ (*Виленский вестник / Kurjer Wileński*) numeris, pasirodęs kovo 14 dieną. Abiejose bažnyčiose pamaldose dalyvavo visa gubernijos valdžia, valdininkai, karininkai, bajorų vadovas ir dvarininkai, paprasta liaudis. Gardine manifestas paviešintas kovo 10 dieną. Gubernatorius pranešė, kad Šv. Sofijos sobore susirinko civiliniai ir kariniai pareigūnai, taip pat aplinkinių kaimų valstiečiai, apskrityse Manifestas paskelbtas kovo 10, 15 ir 16 d. [2, 27, 55, 58, 81, 117; 17].

Imperijos valdžia skyrė itin daug dėmesio informacijos viešinimui apie išskirtinę reformą. Sankt Peterburge Valdandčiojo Senato spaustuvė daugiatūkstantiniais tiražais daugino Manifesto, vardinio imperatoriaus įsako, Bendrųjų ir vietinių nuostatų tekstus. Vilniaus, Gardino ir Kauno gubernijų viršininkams vasario 22 d. buvo išsiųstas pranešimas, kad jie

pasirengtų priimti 9 150 egzempliorių vardinio imperatoriaus įsako, Manifesto ir nuostatų, taip pat 2 650 egzempliorių Manifesto, skirto skelbti bažnyčiose ir cerkvėse. Valstybinė kanceliarija kovo 7 d. į Vilniaus, Gardino, Kauno ir Minsko gubernijas išsiuntė 13 300 egzempliorių vietinių nuostatų, iš jų 800 egzempliorių viso nuostatų teksto, skirto bajorų vadovams, policijai ir laisvam pardavimui, likusieji sudarė sutrumpintą nuostatų tekstą ir buvo skirti platinti dvaruose [2, 13–13v, 66].

Vidaus reikalų ministro leidimas skelbti Manifestą „Gubernijų žiniuose“ nereiškė, kad taip siekta riboti informacijos sklaidą oficialiose spaudos priemonėse. Manifestą, Bendruosius ir vietinius nuostatus, imperatoriaus reskriptus asmenims, rengusiems reformos projektą, lydinčius įstatymus paskelbė Adomo Honorijaus Kirkoro rusų ir lenkų kalba leidžiamas „Vilniaus kurjeris“ [17; 18; 19]. Aleksandro II liepimu Manifestas į lenkų kalbą buvo išverstas Jo imperatoriškos didenybės asmeninės kanceliarijos II skyriuje, vadinasi – tai buvo oficialiai aprobuotas vertimas. Apie tai kovo 4 d. laiške Vilniaus generalgubernatoriui Vladimirui Nazimovui pranešė valstybės sekretorius Vladimiras Butkovas [2, 63]. Vilniaus oficioze Manifestas dviem kalbomis buvo išspausdintas kovo 10 dieną. Tuo metu laikraštis „Vilniaus kurjeris“ išeidavo du kartus per savaitę – antradieniais ir penktadieniais. Su baudžios panaikinimu susiję jau minėti įstatyminiai aktai dėl didelės jų apimties laikraštyje reguliariai pasirodydavo dalimis, paskutiniai tekstai išspausdinti 1861 m. gegužės 16 dieną. Lieka neatsakytas klausimas, kas juos vertė į lenkų kalbą – Sankt Peterburgo valdininkai ar laikraščio bendradarbiai. Nėra abejonių, kad vertimą aprobavo imperatoriaus kanceliarija. Tai rodo ne vėliau kaip kovo 24 d. V. Butkovo pranešimas liaudies švietimo ministrui, kad lenkiškas įstatymų vertimas jau pasiekęs V. Nazimovą. Vėliau generalgubernatorius leido A. H. Kirkorui juos paskelbti atskiru leidiniu dviem kalbomis su privalomu prieraišu, kad teisiškai galioja tik tekstas rusų kalba [28, 70].

Valdžia operatyviai reagavo į anksčiau neįvertintus veiksnius, kai rengė konflikto prevencijos priemones. Pirmieji pranešimai iš vietų rodė, kad daugiakalbių regionų, ypač lietuviškų ir baltarusiškų gubernijų, valstiečiai nepatikliai priėmė žinių apie jiems suteikiamą laisvę, nesuprato, kodėl valdžia nepanaikino dvaro ir kaimo sąsajų, todėl reikalavo „tikrosios laisvės“. Vidaus reikalų ministerija pastebėjo, kad šie „nesusipratimai“ būdingi regionams, kurių gyventojai (Sankt Peterburgo gubernijos suomiai, baltarusiškų gubernijų baltarusiai ir latviai, Kauno gubernijos lietuviai ir žemaičiai) visai ar iš dalies nesuprato rusų kalbos, dėl to savaip interpretavo paleidimą į laisvę, tad padarė išvadą, jog įtampa atslūgtų išvertus reformos įstatymus į vietines kalbas [16, 8–9].

Leonas Mulevičius, tyrinėjęs baudžios panaikinimo įstatymų vertimo į lietuvių kalbą ir jų leidybos istoriją, pastebėjo, kad 1861 m. vasario 19 d. reformos įstatymų vertimo klausimas iškilo jau paskelbus Manifestą, t. y. kovo 10 d., kai vidaus reikalų ministras S. Lanskojus pritarė Vilniaus generalgubernatoriaus V. Nazimovo tą pačią dieną telegrafu pateiktam prašymui leisti išspausdinti Manifestą „lietuviškai ir žemaitiškai“ [28, 61, 65]. Vilniaus generalgubernatoriaus kanceliarijoje išlikęs vertimo spaudas rodo, kad šalia rusiško teksto buvo išspausdintas veikia žemaitiškasis tekstas [2, 105–109v]. Manifesto vertimą, kurį tikrino cenzorius lietuviškiems ir žemaitiškiems leidiniams evangelikas reformatoras Viktoras Aramovičius, cenzūros komitetas grąžino generalgubernatoriui kovo 12 d. [2, 65]. L. Mulevičiaus manymu, vertėju galėjęs būti neofitas, stačiatikių dvasininkas Antanas Petkevičius. Abu šie asmenys, remiantis istoriko tyrimais, yra laikomi vertėjais į lietuvių (žemaičių) kalbą nuostatų ir glaustai išdėstytų teisių ir pareigų iš baudžios paleistų valstiečių bei dvaro žmonių [28, 74–82].

1861 m. vasario 19 d. reformos įstatymų vertimą į vietinių gyventojų kalbas pavaldžiose gubernijose galėjo inicijuoti generalgubernatorius V. Nazimovas, atsižvelgęs į besiklostančią situaciją paskelbus reformą ir suderinęs su Vidaus reikalų ministerija. Nuostatų vertimo klausimas į lietuvių (žemaičių) kalbą buvo išspręstas taip pat operatyviai. Iš generalgubernatoriaus kanceliarijos kovo 21 d. iškeliavo raštas V. Aramavičiui, kovo 22 d. – A. Petkevičiui, primenantis adresatams apie audienciją pas krašto viršininką asmeniniu V. Nazimovo kvietimu ir jų sutikimą bendromis pastangomis išversti nuostatus į žemaičių kalbą. Dabar prašė juos išversti kaip galima skubiau [2, 96–97]. Sunku įsivaizduoti, kad šią užduotį jie atliko per vieną dieną, bet kovo 24 d. Vilniaus cenzūros komitetas gavo informaciją iš Vyriausiosios cenzūros valdybos, kad V. Nazimovą yra pasiekę nuostatų vertimai „į lenkų ir žemaičių“ kalbas [2, 101v]. Lietuviškai išversti nuostatai atskiru leidiniu buvo išspausdinti A. H. Kirkoro spaustuviėje 1862 metais [11].

Ne visi nuostatų punktai ar reformų įstatymų visuma lietė dvarininkus ir valstiečius, daug jų buvo skirta naujai steigiamoms institucijoms, todėl centrinė valdžia Sankt Peterburge atskiru leidiniu išspausdino glaustai išdėstytus nuostatų punktus, aptariančius valstiečių bei dvaro žmonių teises ir pareigas (suglaustų nuostatų tekstas buvo pavadintas „*Краткое изложение прав и обязанностей крестьян и дворовых людей, вышедших из крепостной зависимости*“). Leidinį sudarė trys skyriai: 1) valstiečių asmeninės teisės ir pareigos, 2) taisyklės apie valstiečių žemėtvarką ir 3) taisyklės dvaro žmonėms. Tikėtasi, kad leidinys padės dvarininkams ir kaimo bendruomenėms susigaudyti įstatymuose. Leidinio egzempliorius Vidaus reikalų ministerija išsiuntinėjo gubernijų viršininkams kartu su ministru S. Lanskojaus 1861 m. kovo 29 d. aplinkraščiu, kuriuo jis rekomendavo adresatams perspausdinti leidinio ištraukas, lietusias pavaldžias gubernijas, taip pat pridūrė, kad prireikus gubernatoriai gali pasirūpinti jų vertimu į vietinių gyventojų kalbas [7, 2, 4]. Apie tokio vertimo poreikį vidaus reikalų ministrui užsiminė visų imperijos Romos katalikų bažnyčių metropolitas Vaclovas Žilinskis (Wacław Żyliński), gaunantis žinių iš dalies Vilniaus ir Kauno gubernijų apskričių, kad valstiečiai piktinasi dvasininkais ir dvarininkais, jų manymu, susimokiusiais apgauti rusų kalbos nemokančius valstiečius, todėl reikalauja įstatymų lietuvių ir žemaičių kalbomis. Ministras S. Lanskojus balandžio 16 d. raštu Vilniaus generalgubernatoriui V. Nazimovui patarė vis dėlto užsiimti šiuo reikalu ir liepti išversti tas dalis nuostatų, kurios liečia jam pavaldžias gubernijas, turėdamas galvoje prieš porą savaičių išsiuntinėtą leidinį, paminėtą rašte. Ministras pridūrė, kad dėl šio leidinio vertimo į latvių kalbą susisiektų su Vitebsko gubernijos viršininku, nes keturiose jos apskrityse gyvena valstiečiai latviai [2, 137–138].

Valdančiųjų susirašinėjimas neleidžia nustatyti, kurių tekstų lietuvišką vertimą bandė organizuoti Kauno gubernijos gubernatorius S. Chominskis. Ši idėja galėjo būti reagavimas į vidaus reikalų ministro kovo 29 d. aplinkraštį, siūlantį versti suglaustus įstatymus apie valstiečių ir dvaro žmonių teises ir pareigas. Tačiau S. Chominskio 1861 m. balandžio 1 d. raštas V. Nazimovui, kuriame jis pranešė ketinąs lietuviškai leisti Bendruosius ir vietinius nuostatus ir šiuo tikslu radęs vertėją – Mikalojų Akelaitį, mielai sutikusį tai padaryti, galėjo reikšti ir viena, ir kita [2, 130].

Suglaustų nuostatų vertimas į vietiniams gyventojams suprantamą kalbą pasirodė aktualus ir Gardino gubernatoriui Ivanui Špejeriui. Jam prireikė vertimo į lenkų kalbą „kai kurių gubernijos vietovių lenkiškai kalbantiems valstiečiams“, tik pavaldžioje gubernijoje neatsirado tinkamų vertėjų, todėl šiuo klausimu balandžio 14 d. kreipėsi į Vilniaus generalgubernatorių. Gardino gubernatorius buvo tikras, kad suglaustų nuostatų lenkų kalba

prireiks Vilniaus gubernijos valstiečiams, tad tikėjosi gauti iš Vilniaus reikalingus leidinius [7, 23v–24]. Iš tikrųjų Vilniaus gubernijos valstiečių reikalų valdyba balandžio 18 d. gavo V. Nazimovo potvarkį versti suglaustus nuostatus: skirtų Kauno gubernijai „žemaičių kalba“ išspausdinti 3 000 egz., skirtų Gardino gubernijai lenkų kalba išspausdinti tiek, kiek pasakys jos gubernatorius. Valdyba ketino Vilniaus gubernijai skirtą suglaustų nuostatų tekstą (lenkų kalba) dar labiau sutrumpinti, palikti tik svarbiausias dalis, o tekstą suredaguoti taip, kad valstiečiai jį suprastų. Panašiai ketinta trumpinti tekstą, skirtą Kauno ir Gardino gubernijoms, tik atsiklausti jų gubernatorių, kurias vietas jie siūlytų palikti, o kurių atsisakyti. Generalgubernatorius iniciatyvai nepritarė, liepė spausdinti iš Sankt Peterburgo atsiųstą tekstą be pakeitimų taip, kaip liepė vidaus reikalų ministras [7, 28–30v]. Tos pačios balandžio 18 d. V. Nazimovo rašte Vilniaus gubernijos viršininkui minimi suglaustų nuostatų vertėjai „į žemaičių kalbą“ A. Petkevičius ir V. Aramovičius, užsiminta ir apie vertimą į lenkų kalbą, skirtą Vilniaus ir Gardino gubernijoms, tačiau be vertėjo pavardės [7, 25v].

Vilniaus gubernijos spaustuvė suglaustų nuostatų lietuvišką tekstą išspausdino rudenį [14]. Novoaleksandrovsko (Zarasų), Raseinių ir Telšių apskričių taikos tarpininkų suvažiavimai (taikos tarpininkais buvo išrinkti vietiniai dvarininkai) 1861 m. spalio 27 d. ir lapkričio 2 d. pranešė Kauno gubernijos valdžiai, kad jie apsvarstė gautus spaudinius ir padarė išvadą, jog vertimas „į žemaičių kalbą“ nėra tikslus, o Novoaleksandrovsko (Zarasų) apskrities valstiečiai šios kalbos visai nemoka. Telšių apskrities taikos tarpininkai pareiškė, kad tarp jų yra puikiai mokančių žemaičių kalbą ir jie apsiima išversti visus nesutrumpintus nuostatus. Raseinių apskrities taikos tarpininkai siūlė neplatinti nuostatų, laukti kito Valstiečių reikalų valdybos sprendimo. Novoaleksandrovsko (Zarasų) apskritis apskritai atsisakė platinti šį leidinį. Tuo metu reformos įgyvendinimą Kauno gubernijoje prižiūrėjęs imperatoriaus palydos generolas adjutantas, kontradmirolas Nikolajus Krabė, kuris buvo atsakingas ir už vertimo tikslumą, nutarė sustabdyti leidinio platinimą, liepė patikrinti lietuvišką vertimą ir Valstiečių reikalų valdybai pateikti pastabas apie taisytinias vertimo vietas [7, 355–356].

Taigi imperijos valdžia buvo linkusi įvairiais būdais vengti sumaišties visuomenėje, puikiai suvokdama, kad valstiečių paleidimas į laisvę tomis sąlygomis, kurias siūlė reformos rengėjai, tolygu uždelstam sprogamui. Ji nematė kito būdo suvaldyti nuspėjamą valstiečių reakciją į laisvėjimo sąlygas, kaip tik visų tarnybų veiksmų glaustą koordinaciją laike ir erdvėje. Iš čia atsirado valdžios poreikis turėti patikimus agentus vietose, jais skiriant artimiausius imperatoriaus aplinkos asmenis. Taip pat buvo sustiprinta civilinių tarnybų, kariuomenės ir apskričių policijos, dvasinės valdžios komunikacija, įprastai biurokratinė, bet leidusi veikti operatyviai. Daug pastangų buvo įdėta viešinant reformos įstatymus. Vis dėlto spausdintos informacijos adresatai buvo valdininkai ir dvarininkai, turėję tapti reformos principų aiškintojais. Valstiečiams prieinamas viešumas žodine forma jų nė kiek neramino, nepanaikino nepasitikėjimo valdžia ir buvusiais ponais. Lieka neatsakytas klausimas, ar jų nusiteikimą veikė įstatymų viešinimas gimtąja kalba.

VALSTIEČIŲ PASIPRIEŠINIMAS PRIVALOMŲJŲ INVENTORIŲ SĄLYGOMS

Imperijos valstiečiai įvairiai pasitiko išlaisvinimą. Jeigu tikėtume vidaus reikalų ministro savaitiniais pranešimais Aleksandriui II apie įvykių eigą, daugumos imperijos regionų kaimo gyventojai priėmė žinią ramiai ir palankiai, keli miestai surengė iliuminaciją, valdiniai visai padėkojo valdovui, reformos esmę ne itin supratę valstiečiai klausėsi dvarininkų ir dvarų valdytojų aiškinimų, kaip tolydžio bus išeinama iš baudžiatvės. Anot S. Lanskojaus, paskutinėmis užgavėnių dienomis abiejose sostinėse ir kaimuose sumažėjo stipriųjų gėrimų

vartojimas, nors „visi buvo tikri, kad iš džiaugsmo rusas būtinai pasigers“. Nesusikalbėta tik ten, kur valdytojai ar ekonomai buvo neišsilavinę žmonės, o dalis dvarininkų buvo įsitikinę, kad dvaro ir kaimo santykiai nesikeis [16, 8–9]. Toks buvo dalies valstiečių nusiteikimas vidinėse Rusijos gubernijose. Vidaus reikalų ministrų (S. Lanskojaus, vėliau Piotro Valujevo) pranešimai imperatoriui rodo, kad dalyje dvarų valstiečiai nerimo visą pavasarį. Šiuo požiūriu išsiskyrė vakariniai imperijos pakraščiai ir Vidurinis Pavolgys.

Neramumų priežastys visur buvo tos pačios. Valstiečiai priešinosi situacijai, kurią tik reforma tegalėjo pakeisti. Įtampą sukėlė prieštaravimas tarp reformos koncepcijos, numačiusios pereinamąjį laikotarpį, ir neišsipildžiusio valstiečių lūkesčio nutraukti saitus su dvaru. Todėl valstiečiams pirmiausia rūpėjo ne tai, kaip jie gaus žemę, joje tvarkysis, bet neteisingumo pojūtis ir neišnykę baudžiaviniai įsipareigojimai. Jie nereikalavo tuoj pat atiduoti žemę, bet kratėsi lažo. Neramumų židinius, valdininkų vadintus „nesusipratimais“ (*недоразумения*), „sujudimais“ (*волнения*) ir „riaušėmis“ (*беспорядки*), civiliniai pareigūnai ir policija bandė slopinti aiškindami, įtikinėdami, lyderių suėmimais, fizinėmis bausmėmis arba pasitelkę karines pajėgas. Paprastai neramumai apimdavę vieną ar kelis dvarus ir pasibaigdavę be žmonių aukų.

Didžiausio atgarsio visuomenėje sulaukė kruvini įvykiai Vidurinio Pavolgio regione tebeliko lokalinio reiškinio, nors išjudino nemažai valstiečių. Balandžio pirmojoje pusėje netikėtai susitelkė Kazanės gubernijos Spasko apskrities valstiečiai. Pirmi sujudo Michailo Musino-Puškinio dvaro Bezdno (dab. Antonovka) kaimo baudžiauninkai, iš viso 821 vyras. S. Lanskojus balandžio 21 d. pranešime imperatoriui kaltę suvertė šio kaimo sentikiui Antonui Petrovui, pasiskelbusiam pranašu ir caro pasiuntiniu, skleidusiu žinią apie tikrąją valdovo valią. Norėdami ją išgirsti į Bezdną rinkosi kitų kaimų ir net kitų gubernijų valstiečiai. Ministro duomenimis, susirinko apie keturis tūkstančius, Kazanės karinis gubernatorius pranešė apie dvigubai didesnę jų skaičių. Atvykę valdininkai reikalavo atiduoti į jų rankas ramybės drumstėją ir paklusti, bet minios neįtikino. Su niekaip nesipriešinusiais valstiečiais susidorojo imperatoriaus palydos generolas majoras grafas Antonas Apraksinas – pasitelkęs dvi kareivių kuopas, liepė šaudyti į minią. Imperatoriui buvo pranešta apie 71 žuvusįjį, vėliau paaiškėjo, kad jų būta daugiau, minėti šimtai sužeistųjų. A. Petrovas buvo suimtas, atiduotas karo teismui ir sušaudytas, valstiečiai išplakti rykštėmis, dalis ištremta. Neramumai persimetė į Penzos ir Tambovo gubernijas, panaudojus kariuomenę taip pat žuvo žmonių, daliai valstiečių pritaikytos fizinės bausmės, kelis jų ištrėmė [16, 21; 35, 66–69, 74]. Slopinimo priemonės buvo veiksmingos, Vidurinio Pavolgio valstiečiai aprimo. Kita vertus, imperijoje neliko gubernijos, kur valstiečiai nebūtų maištavę.

Vilniaus generalgubernatoriui pavaldžiose Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernijose valstiečių atsakas į baudžios panaikinimą virto priešinimusi pereinamojo laikotarpio sąlygomis. Gubernijos valdžios, imperatoriaus asmeninės palydos fligeladjudantų, valdininkų, zemskinių ispravnikų pranešimai apie valstiečių neramumus rodo, kad atviras pasipriešinimas „apgavystei“, neišnykstančiai baudžiavai, apėmė stambius dvarus. Tyrėjų manymu, nelaisvų valstiečių priešinamąsi atspindėdavo slaptos anoniminės kasdienės praktikos (pvz., dvaro padegimas naktį, atodirbių sabotazas, padargų gadinimas). Retesnis atviras maištas taip pat sąlyginai užtikrindavo anonimiškumą, nes aktyvesni dalyviai slėpdavosi minioje [32, 18]. Baudžios panaikinimas legitimavo atvirą kolektyvinį valstiečių pasipriešinimą. Gausiai susibūrę stambių dvarų laikinieji prievolinkai nebevengė asmeninio identifikavimo, o pagrindinė priežastis, vertusi Vakarų gubernijų valstiečius kėsintis į dvarininko dominavimo sritį, buvo reikalavimas darbinus santykius su dvaru tebegrįsti XIX a. 5-ojo

deš. privalomaisiais inventoriais, reguliavusiais baudžiauninkų atodirbius ir prievoles, kai vidinių imperijos gubernijų laikiniams prievolinkams Nuostatai numatė mažesnius atodirbius.

Kauno gubernijoje nemenkas neramumų židinys susidarė dvaruose šalia kunigaikščio Aleksandro Vasilčikovo Jurbarko majorato Raseinių apskrityje. Dar 1856 m. čia įsimaitavusius valstiečius dvaro valdytojai pervedė į činšą [16, 10]. Sunku pasakyti, ar majorato valstiečiai buvo sektinas lažo atsikratymo pavyzdys, bet nepaneigiamas faktas yra tai, kad eiti lažą atsisakė stambiausių Kauno gubernijos dvarų valstiečiai. Pirmieji šalia Jurbarko majorato sujudo konfiskuoto į izdą Pilies dvaro valstiečiai. Iki eksdivizinių teismų pabaigos dvarą laikinai nuomojo bajoras Tomas Rimkevičius (Tomasz Rymkiewicz). Valstybės turtų ministerija rengė sprendimą dėl valstiečių pervedimo į činšą, bet paskelbus reformą, jie vis dar ėjo lažą, prieš kurį ir sukilo vos išklaušę Manifestą. Panašios nuotaikos apėmė Lapgirių dvarą, priklausantį Raudonės dvaro kompleksui. Jo savininkė buvo tikrojo slaptojo patarėjo Piotro Kaisarovo našlė, nesantuokinė Platono Zubovo dukra Sofija Kaisarova. Sujudo ir netolimo Kepalių dvaro Šiaulių apskrityje kaimai, priklausę Vladislovui Komarui (Władysław Komar). Kauno gubernatorius S. Chominskis skubiai išsiuntė į abu dvarus valdininkus atskiriems pavedimams – Kazimierą Songailą (Kazimierz Songajło) ir Otoną Leščevskį (Otton Leszczewski), liepęs pasitelkti vietinius kunigus, patikimus visų gerbiamus asmenis, ir dėti visas pastangas įtikinti valstiečius paklusti įstatymams. Tačiau nuogąstavo, kad stambių dvarų valstiečiai netrukus paveiks aplinkinius dvarus, tad liepė kaimuose išdėstyti kareivių kuopas [5, 2–3, 8–9v].

Valdininko K. Songailos parengta informacija gubernijos valdžiai paliko tokį įspūdį, kad vidaus reikalų ministras ją pakartotojo pranešime imperatoriui. Susirinkę Lapgirių valstiečiai, iš viso 240 ūkininkų (dvarui priklausė 1 600 baudžiauninkų vyrų), pareiškė, kad jokiais aplinkybėmis lažo neis, nes gavę laisvę jie turi teisę patys spręsti, kaip elgtis, o lažą jie atidirbo baudžiamos laikais. Valstiečiai patikino pareigūnus, kad jie puikiai supranta, ką skelbia jiems perskaityti Manifestas ir nuostatai, bet netiki tuo, ką išgirdo iš susimokiusių dvarininkų ir dvasininkų. Taip pat pridūrė žinantys, kokia bausmė jų laukia, bet nei iš baimės dėl savo likimo, nei iš meilės savo žmonoms ir vaikams neatsisakys ryžto kovoti dėl savo teisių. Lapgirių valstiečiai privertė mesti darbus dvaro tolimųjų Mankūnų ir Pramedžiaus palivarų valstiečius, o aplinkiniuose dvaruose buvo pasirengę pasekti lapgiriečių pavyzdžiu (netrukus eiti lažą atsisakė Šemiotų Aneliškės ir Gaurės, V. Komaro Drūtaviškių ir Gedgaudo Gaušiškių dvarų valstiečiai). Į vietą nedelsiant išvyko fligeladjutantas K. Manžėjus ir žandarų korpuso štabo karininkas pulkininkas Ivanas Skvorcovas [5, 4, 5, 13, 18–19; 16, 10–11]. Kovo mėn. viduryje neramumų banga nusirito per dvarus, išsidėsčiusius palei Nemuno pakrantę, bet jau Kauno apskrityje: eiti lažą atsisakė Pšelenskiams (Przeleńscy) priklausančio Parevių dvaro valstiečiai, nerimo Zaleskių Veliuonos dvaro Gystėnų kaimo ir Pamituvio dvaro valstiečiai. Spaudžiami vietinių bajorų vadovų, valdžios pareigūnų ir dažnai karinių komandų, kovo mėn. pabaigoje visi grįžo prie darbų. Tik Lapgirių savininkė buvo priversta pakeisti dvaro valdytoją, spaudusį valstiečius prie darbų, viršijančių inventorines prievoles, o Raseinių apskrities bajorų vadovas įpareigotas kontroliuoti dvarininkės veiksmus, nes dar 1857 m. ji raštu buvo pasižadėjusi paisyti inventoriaus sąlygų [5, 8v–9, 14–14v, 18–18v, 22]. Naujajam dvaro valdytojui teko susidurti su dar atkaklesniu Lapgirių valstiečių pasipriešinimu, nes įsimaitavo net 386 kiemai. Birželio mėn. pradžioje šio dvaro Dargaitėlių, Mankūnų, Miliušių, Pašaltuonių ir Pramedžiaus raktų valstiečiai pareiškė eisią tik pavarymus, bet neatliksią kitų inventorinių prievolių: nei gvolų, nei šarvarkų, nei

sargybos, nei pastotės, taip pasmerkdami dvaro ūkį dideliems nuostoliams. Gubernatorius S. Chominskis su valstiečiais liepė derėtis ką tik paskirtiems taikos tarpininkams Karoliui Bilevičiui (Karol Billewicz) ir Vladislovui Tšaskovskiui (Władysław Trzaskowski). Derybų rezultatas, sumažintos prievolių normos atsižvelgiant į metų laikus, tenkino dvarą ir kaimą, išskyrus Miliušių rakto valstiečius. Jie pritarė naujoms normoms tik įkalinus „kurstytojus“: Praną Mačiulį, Mykolą Salį ir Antaną Šaulį (ieškomas Beinartas pasitraukė iš kaimo) ir pastačius Miliušiuose eskadroną. Valstiečius išlaikė įkalintus iki rugsėjo mėn., kiekvienam skyrė po 25 rykštes baumės ir paleido namo, o valsčiaus pareigūnams liepė prižiūrėti, kad nekurstytų kaimo žmonių [5, 38–39, 51–52v, 80–80v].

Kitas įtampų židiny susidarė Novoaleksandrovsko (Zarasų) apskrityje. Kovo mėn. viduryje įsimaistavo Engelgardto Gūrų dvaras, bet čia apsieita be kariuomenės. Tik du atsiskę grįžti į darbus ir kitus kurstę valstiečiai mėnesiui buvo įkalinti ir gavo po 30 rykščių baudos. Simono Meištovičiaus (Szymon Meysztowicz) stambaus Meikštų dvaro valstiečiai bandė įvesti savo tvarką, nustatydami atidirbamų dvarui dienų skaičių. Jų pavyzdžiu pasekė kaimyniniai smulkesni dvarai, priklausę Beganskiui, Bobrovskiui, Mineikai, Salmonovičiui ir Zanderiui. Neramumai atslūgo kaimuose pastačius karines komandas. Kovo mėn. pabaigoje eiti lažą atsiskę stambių dvarų valstiečiai – Ignaco Koscialkovskio (Ignacy Kościalkowski) Paliepių ir Petro Komarovskio (Piotr Komarowski) Ratkūnų, ir čia netrukus buvo įvesta tvarka [5, 1, 6–7, 10v, 16–17]. Birželio mėn. dėl inventorinių prievolių pasipriešino Machvico Neliūbiškio dvaro valstiečiai, bet dvarui ir kaimui pavyko sutarti dėl lažo dydžio [5, 48].

Balandžio mėn. pabaigoje – gegužės mėn. pradžioje atėjo žinios iš Panevėžio apskrities. Baronai Adolfas ir Karlas Radenai pranešė gubernatoriui, kad valstiečiai boikotuoja atodirbius Dovydiškio, Kyburių ir Pamušio dvaruose (iš viso 60 kiemų) ir dvarininkės Staševskos (Staszewska) Grūžių dvare. Čia buvo išdėstytas eskadronas ir dalis valstiečių išplakti rykštėmis. Gegužės mėn. pabaigoje sujudo laikinieji prievolinkai Ramygalos parapijoje, Gombrovičiaus (Gombrowicz) Lingirio (40 kiemų, 554 vyrai ir moterys) ir Adomo Blavdzevičiaus (Adam Bławdziewicz) Kuršių (15 kiemų, 162 vyrai ir moterys) dvaruose, tad ir čia išsidėstė ulonų eskadronas, kurio įsikišimo neprireikė, nes valstiečiai atsiprašė savininkų, šie įvedė lengvatų ir valstiečiai grįžo prie darbų dvaruose.

Gegužės mėn. trečią dekadą paaiškėjo, kad Kauno apskrityje stambių ir vidutinių dvarų valstiečiai lažą atlieka, bet sumažintomis normomis. Tai reiškė, kad valstiečiai perėmė darbinų santykių reguliavimo iniciatyvą, atodirbių normas nusižiūrėję iš vietinių nuostatų, skirtų Didžiosios Rusijos, Naujosios Rusijos ir Baltarusijos gubernijoms. Į kelis įsimaistavusius dvarus – Marijono Čapskio (Marian Czapski) Kėdainius, Edvardo Čapskio (Edward Czapski) Kalnaberžę, Bronislovo Geištoro (Bronisław Gieysztor) Zabieliškį, Veličkos (Wieliczka) Juciūnus, Kozielos (Koziełła) Milagainius, Korgovdo (Korgowd) Nautartus, Statkovskio (Statkowski) Karūnavą ir Jasnagurką, Chrapovickio (Chrapowicki) Terespolį ir Mykolo Šlezengerio (Michał Szlezenger) Jovaišus buvo pasiūstos karinės komandos ir eskadronai. Ukmergės apskrityje Liucijono Morikonio (Lucjan Morykoni) Svėdasų, valstybinių Kupiškio ir Užpalių dvarų valstiečiams raminti kariuomenės neprireikė. Apskrities bajorų vadovas Medardas Konča (Medard Koncza) 1861 m. gegužės 13 d. laiške neįvardytam pulkininkui pranešė, kad Svėdasų valstiečius pavyko „atvesti į protą“ juos išplakus, o valstybinuose dvaruose tvarką įvedė Valstybės turtų įstaigos valdininkai [5, 25–33v, 35, 36].

Pirmos žinios apie Vilniaus gubernijos dvarų valstiečių atsakymą eiti lažą atėjo kovo mėn. pabaigoje. Švenčionių apskrityje Aleksandro Skirmunto (Aleksander Skirmuntt)

Šemetovščinos (Šemetavos) dvaro valstiečiai, daugiau kaip 300 kiemų, vos tik išklausę bažnyčioje Manifestą, pareiškė lažo neisią, o dvariškiai išsivaikščiojo po kaimus. Dvarininkas ir šventikas juos įkalbinėjo paklusti, kitaip teks pasitelkti kariuomenę. Tačiau kareivių komandos vaizdas jų negąsdino, netoliese Lučiojaus dvare stovėjusi kuopa, anot valstiečių, „nieko nenubaudė“. Apskrities bajorų vadovas Henrikas Svionteckis (Henryk Świątecki), stebėdamas valstiečių nuotaikas kituose apskrities dvaruose, kreipėsi į gubernijos valdžią pastiprinimo – kad perkeltų kariuomenę arčiau dvaro ir atsiųstų valdininką, kuris paveiktų valstiečius [3, 1–1v]. Jo rūpestis buvo pagrįstas, valstiečiai netruko įsimaistauti: prie Skirmunto valstiečių aktyviai prisidėjo stambūs Bočkovskos (Boczkowska) dvarai Čiurlionai, Gozdava ir Spiagla, prieš lažą protestavo apskrities bajorų vadovo dėdės Fabijono Svionteckio (Fabjan Świątecki) Augustavo ir Mokricos dvarų valstiečiai. Kaimo ir dvaro konfliktas įsiziėbė grafo Vladislavo Mostovskio (Władysław Mostowski) Cirkliškyje. Balandžio mėn. pradžioje prie jų prisidėjo dar keli dvarai, be to, sujudo kaimyninės Vileikos apskrities Jono Liubanskio (Jan Lubański) Liubanės dvaro valstiečiai, ypač atkakliai lažo kratėsi Ižos kaimo žmonės. Jų pavyzdžiu pasekė Cezario Olešos (Cezary Olesza) Zenanovo Slabados kaimo valstiečiai, o pojėzuitinio Žadiškių dvaro Rosnos kaimo 200 valstiečių priešais kaime stovėjusį kryžių prisiekė nepaklusti jokiai valdžiai [3, 30–31v, 37, 50–50v].

Vilniaus apskrities Astravo apylinkių stambių žemvaldžių valstiečiai taip pat pareiškė nutraukiantys santykius su dvaru. Tokios nuotaikos apėmė Ksavero Kotvičiaus (Ksawer Kotwicz) Turlų, Čechų ir Mikailiškių dvarus, Kazimiero Domeikos (Kazimierz Domeyko) Gervėčius, Vladislavo ir Bronislavo Mineikų (Władysław Mineyko, Bronisław Mineyko) Dubnikus, Abramovičiaus (Abramowicz) Varnionis, Juozapo Liaskovičiaus (Józef Laskowicz) Šumską, Jono Sidaravičiaus (Jan Sidorowicz) Medininkus, Martyno Važinskio (Marcin Ważyński) Tabariškes ir Grinevickio (Hryniewicki) Kameny Logą [3, 10–10v].

Ašmenos apskrities Vijos miestelio turgaus aikštėje susirinko du tūkstančiai prieš lažą nusiteikusių valstiečių iš grafienei Elfridai Zamoiskai (Elfrida Zamojska) priklausančios Vijos, Veronikos Korvin-Milevskos (Weronika Korwin-Milewska) Lazūnų ir Lūgamėnų, Stanislovo Volskio (Stanisław Wolski) Lipniškių ir kitų aplinkinių kaimų. Pajutę susitelkimo galią jie jautėsi drąsus aukštų valdininkų akivaizdoje ir privertė juos pasitraukti. Miniai išvaikyti prireikė keturių kareivių kuopų, nenaudojusių ginklo, bet spūstyje buvo sužeisti keli valstiečiai, vienas jų mirė ligoninėje. Devyniuose apskrities dvaruose kariuomenės neprireikė, valstiečiai taikiai išsiskirstė [3, 51–51v]. Valstiečių protestai užfiksuoti Lydos ir Vileikos apskrityse, bet jie nesukėlė pastebimo rezonanso. Pasak raportus rašiusių valdininkų, Dysnos ir Trakų apskrityse buvo ramu, tačiau balandžio mėn. pabaigoje sujudo stambių Dysnos apskrities dvarų valstiečiai: buvusiame jėzuitų Igumenavos dvare, kurį valdė kunigaikštienė Puzinienė (Puzyna), Rainoldo Tyzenhauzo (Rajnold Tyzenhauz) Pastovyse ir kitur. O gegužės mėn. pradžioje Vilniaus gubernatorius Michailas Pochvisnevas gavo asmeninį laišką iš Dysnos apskrities Konstantinovo dvaro savininkės Teresės Okuškos (Teresa Okuszeko), kuri skundėsi, kad jos ir kaimyninių dvarų tūkstančiai valstiečių jau mėnesį maištauja, juos kursto „raudonieji revoliucionieriai“, bet į tai niekas nekreipia dėmesio. Dvarininkė prašė atsiųsti kariuomenę, nes maištas plečiasi ir gali įvykti „didelė nelaimė“ [3, 68, 69, 79, 98]. Šį židinį valdžia užgesino tik mėnesio pabaigoje, įvedusi papildomas karines komandas [16, 35, 38].

Gardino gubernijos valstiečių elgesys nesiskyrė nuo kitų į laisvę paleistų kaimo žmonių. Kovo mėn. viduryje sujudo Balstogės apskrities kaimai, iš viso apie 10 000 valstiečių. Neramumai prasidėjo senatoriaus Aleksandro Kruzenšterno (Aleksander Kruzensztern),

dvarininkų Fribersų (Frybersowie), Kolontajų (Kołontajowie), Rutkovskių (Rutkowsky), Šiškių (Szyszki) ir Šumovičių (Szumowiczowie) dvaruose, persimetė į 15 kaimyninių dvarų, įskaitant valstybinį Knišino dvarą. Gubernatoriaus I. Špejerio raporte generalgubernatoriui pabrėžta, kad nepasitikintys dvarų valdytojais valstiečiai įtikėjo „tikrojo manifesto“ mitu, kurį fligeladjutantas M. Nariškinas iš jų sąmonės naikino rykštėmis. Imperatoriaus patikėtinis asmeniškai nuvyko į apskritį, važinėjo po kaimus, ragindamas valstiečius apsigalvoti, įsitikinęs žodžio neveiksnumu, pasitelkė batalioną kareivių ir liepė valstiečiams rinktis į Zabludovo miestelį. Į kvietimą atsiliepė ryžtingai nusiteikę ne tik Balstogės, bet ir Belsko bei Sokulkos apskričių valstiečiai, norėję įsitikinti nebaudžiama galimybe nepaisyti inventorių, iš viso apie 600 žmonių. Ne mažiau ryžtingai nusiteikęs fligeladjutantas griebėsi „poniško“ metodo, liepdamas išplakti rykštėmis aktyviausius valstiečius, bet skyrė diferencijuotas bausmes nuo 5 iki 50 rykščių. Per savaitę Balstogės apskritis nurimo, o valstiečiai „atsiprašė ponų“, kad netinkamai suprato imperatoriaus dovanotą laisvę [4, 19–26v].

„Tikrojo manifesto“ mitas sklاندė ir kitose Gardino gubernijos apskrityse. Šį reiškinį pabrėždavo į kaimus vykstantys valdininkai. Jų raportų naratyvui būdingas valstiečių elgsenos teisinimas jų neraštingumu, naivumu, nesigaudymu naujuose įstatymuose, kuriuos ne visada suprato ir dvarininkai, be to, valstiečių nuotaikas veikė raštingesni įstatymų interpretatoriai, atsiradavę tarp kaimo gyventojų, buvusių ar laikinai paleistų kareivių, miestelių žydų. Tokią informaciją V. Nazimovui teikė Gardino gubernatorius, rašydamas apie neramumus keliuose Pružanų apskrities dvaruose. Vienas jų priklausė bajorų vadovui Valentinui Švikovskiui (Walentyn Szwycowski), kurio valdiška pareiga buvo užtikrinti reformos įgyvendinimą. Šios apskrities valstiečiai sujudo, kai dvarininkas Mikulskis, norėdamas nuraminti savus valstiečius, pažadėjo vietoj lažo įvesti činšą [4, 27–29v].

Neramumai apėmė ir kitas apskritis, nors mažesniu mastu nei Balstogės apskritį. Kovo mėn. pabaigoje Bresto apskrityje sujudo 21 dvaro valstietis, Slanimo apskrityje apie 200 valstiečių iš kelių aplinkinių dvarų susirinko Zieteloje; ypač atkakliai priešinosi Edmundo Korsako (Edmund Korsak) Žukaučiznos dvaro laikinieji prievolinkai, privertę dvarininką pakeisti griežtą prievaidą. Belsko apskrityje valstiečiai reišė nepasitenkinimą prievolėmis viename dvare, Gardino apskrityje – dviejuose, Kobrino apskrityje – septyniuose, Sokulkos apskrityje valstiečiai maištavo keturiuose dvaruose. Daugeliu atvejų net neprireikė kariuomenės, kurios gubernijoje buvo nedaug, dėl šios priežasties Bresto tvirtovės komendantas atsisakė siųsti į dvarus kareivius, todėl teko kreiptis į Belske dislokuotą dalinį. Gubernijos valdžiai pakako savaitės nuslopinti nepasitenkinimo židinius išplakus aktyvesnius valstiečius [4, 33–112].

Įvykiai Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernijose rodė, kad valstiečių protestai kilo, o jų slopinimas vyko laikantis tam tikro „protokolo“. Įgiję laikinųjų prievolinkų statusą valstiečiai jo nepripažino, nes jis griovė įsivaizdavimą apie „teisybę“. Vakarų gubernijų dvaruose buvo paliktos lažo normos, įrašytos į 1844–1847 m. inventorių, o tai ženkliai skyrėsi nuo kitų gubernijų laikiniams prievolinkams nustatytų normų. Valstiečių siekis nutraukti darbinius santykius su dvaru arba patiems reguliuoti atodirbių normas pabrėžė moralinės teisės imperatyvą, todėl jiems prireikė ir „tikrojo manifesto“ mito, palaikomo daugiau pasaulio mačiusių, raštingesnių žmonių iš žemesniųjų sluoksnių ar šiaip norėjusių pasipelninti naujų įstatymų aiškintojų.

Pasipriešinimas laisvėjimo sąlygoms plito lokaliu mastu, apimdamas to paties regiono kelis ar keliolika stambių dvarų tiek, kiek siekė komunikavimo galimybės. Valstiečiai rinkosi grupėmis, įtikėję minios galia, bet be aiškesnio įsivaizdavimo, kaip siekti tikslo. Beveik

visur priešinimąsi palaikė asmenys, valdžios identifikuoti kaip „kurstytojai“ (*зачиницики*), kurių vaidmenį atliko vietiniai kaimo žmonės arba buvę kareiviai. Savuosius valstiečiai dangstė ir slapstė, o kareiviais pasitikėjo kaip mačiusiais pasaulio. Šiuo laikotarpiu susiformavo raštingo herojaus, galinčio be pašalinės intervencijos paaiškinti nesuprantamą tvarką, įvaizdis. Antai Švenčionių apskrityje dvarininkės Bočkovskos valstietis Aleksejus Pavliukas ir A. Skirmunto valstietis Jokūbas Lubenskis, remdamiesi kitų gubernijų nuostatais, apskaičiavo lažo dienas. Tai sodiečiams padarė įspūdį, ir jie nenurimo net tada, kai Pavliukas buvo priverstas viešai valdžiai girdint perskaityti atitinkamus vietinius nuostatus ir pripažinti suklydęs [4, 24–24v].

Valdžia stengėsi užgniaužti dvaro ir kaimo konfliktą dėl lažo švelnesnėmis priemonėmis ir tik joms nesuveikus demonstravo galią. Toks buvo centro valdžios įsakymas ir jo griežtai laikytasi. 1861 m. pavasarį valdininkų raportų retorikoje vyravo veiksmažodžiai „įtikinėti, įkalbinėti“ (*убеждать*) ir „paprotinti“ (*вразумлять*), rodantys pastangas pirmiausia žodžiu paveikti valstiečių nuotaikas. Įkalbinėtojų funkciją atliko vietinis dvasininkas, bajorų vadovas ir policijos viršininkas – ispravnikas, atstovavę baudžiauninkų autoritetams – Bažnyčiai, dvarininkui ir tvarkos prižiūrėtojui, tačiau paleidus valstiečius į laisvę šie autoritetai prarado galią. Įsiterpiantiems į dvaro ir kaimo konfliktą imperijos valdžios atstovams (fligeladjutantai, vicegubernatoriai, valdininkai atskiriems pavedimams, žandarmerija ir pan.) teko pripažinti, kad drausminimo ar bauginimo priemonė išdėsčius kaimuose karines komandas, kurių išlaikymas gulė ant valstiečių pečių, turėjo laikiną poveikį. Didesnę efektą turėjo kaimo lyderių izoliacija (paprastai areštas ar įkalinimas) ir aktyvesnių valstiečių parodomasis išplakimas. Praktiškai nenaudota administracinė tremtis, nors šio sumanymo būta. Kai įsismarkavo Švenčionių apskrities valstiečiai, buvo sudarytas tremtinių asmenų sąrašas, juos suėmė ir etapu išsiuntė į Vilnių. Vieną jų užstojo dvarininkas H. Svionteckis [3, 96–97, 125]. Dėl kitų ištrėmimo sprendimo taip pat nebuvo.

VALSTIEČIAI PRIEŠINASI „NAUJAI TVARKAI“

Gegužės mėn. pabaigoje Vilniaus generalgubernatoriui pavaldžioje teritorijoje buvo išrinkti taikos tarpininkai. Apskričių bajorų vadovai sudarė kandidatų į pareigas sąrašus, į kuriuos įtraukė dvarininkus, turinčius valstybinės, renkamosios tarnybos patirtį ar juridinę išsilavinimą, o gubernatoriai paskyrė tinkamiausius. Taikos tarpininkams buvo pavesta per du mėnesius sušaukti valstiečių sueigas ir organizuoti kaimo bendruomenių, valsčių pareigūnų bei valsčių teismų rinkimus. 1861 m. antrojoje pusėje buvo sudaromos kaimo bendruomenės, o iš jų – valsčiai laikantis įstatymų apibrėžtos normos: kaimo bendruomenė – ne daugiau kaip 300 valstiečių vyrų, valsčius – ne daugiau kaip 2 000 valstiečių vyrų. Vilniaus gubernijoje buvo sudarytas 181 valsčius, apimantis 1 475 kaimo bendruomenes, Kauno gubernijoje susidarė 155 valsčiai, Gardino gubernijos duomenys nepateikti [6, 24; 2, 294v, 304v].

Baudžiauninkų nepasirengimas savivaldai virto pasipriešinimu „naujai tvarkai“, tiesa, apėmusiu nedidelę dalį valsčių. Jis buvo mažesnio masto, nei atsisakymas tęsti dvaruose lažą, bet rodė valstiečių nuotaikas, nepasitikėjimą pokyčiais valdžios ar dvaro iniciatyva. Savivaldos idėja kaimo žmogui buvo svetima ir įtartina ne tiek dėl naujų pareigūnų atsiradimo tarp savųjų (baudžiavinis kaimas turėjo įvairias pareigas atliekančių valstiečių, kuriems reikėjo paklusti), kiek dėl bendruomeninių mokesčių (*мирской сбор*) steigiamų institucijų ir pareigūnų išlaikymui bei pačios rinkimų procedūros, kai rinkėjų parašais reikėjo patvirtinti sueigos nutarimus.

Valstiečiai atsisakydavo dalyvauti pareigūnų rinkimuose visur dėl panašių motyvų. Kauno gubernijos Novoaleksandrovsko (Zarasų) apskrities taikos tarpininkas Kazimieras Rutkovskis (Kazimierz Rutkowski) birželio mėn. pabaigoje surengė kaimo bendruomenės seniūno rinkimus Pranciškaus Koscialkovskio (Franciszek Kościałkowski) Lydžiūnų dvarre. Valstiečiai rinkimų nepripažino, atsisakė dėti parašus (kryžiukus) po taikos tarpininko ranka surašytu sueigos nutarimu, apskritai neleido seniūnui priimti nutarimų knygos, nes šis veiksmas jiems reiškė jų pačių ir jų palikuonių pasmerkimą amžinajai baudžiai. K. Rutkovskis leido valstiečiams pagalvoti, liepė seniūnui nustatyti laiku atvykti į dvarą ir priimti valdžios atributus. Šiam nepasirodžius buvo suimti keturi aktyvesni asmenys, bet dvidešimt sodiečių jėga juos išvadavo iš nuovados [5, 46–47]. Parašų baimė sutrikdė rinkimus Koscialkovskių Šetekšnose, valstiečiai susitaikė su rinkimų tvarka tik leidus už juos pasirašyti raštingam asmeniui. Panašių incidentų pasitaikė Panemunėlio ir Papilių valsčiuose. Neramu buvo ir taikos tarpininko Juzefo Pizanio (Józef Pizani) prižiūrimame Dūkšto valsčiuje. Čia ką tik išrinktas viršaitis Griškėnas palaikė Antano Novogonskio (Antoni Nowogóński) Antanavo dvaro valstiečius, atsisakiusius eiti į dvarą pavarymų. Į taikos tarpininko sukviestą sueigą sugužėję neblaivūs valstiečiai nusiaubė valsčiaus valdybą ir sunaikino visus dokumentus. Viršaitis buvo nušalintas nuo pareigų ir uždarytas kalėjime drauge su kandidatu į viršaičio pareigas Umbrasu, į valsčių buvo iškviestas kavalerijos eskadronas, surengtas valsčiaus teismas, priteisęs kitiems kaltininkams po 20 rykščių baudmės [5, 49–49v, 53–54v, 58–58v].

Ryškiausias ilgiausiai trukęs pasipriešinimas naujai tvarkai buvo susijęs su grafo Jono Tiškevičiaus (Jan Tyszkiewicz) Biržų dvaru, kuriam priklausė apie 14 000 valstiečių. Iš šio dvaro planuota sudaryti Biržų (12 kaimo bendruomenių) ir Saločių (4 kaimo bendruomenės) valsčius. Gegužės mėn. sueigose turėjo įvykti pareigūnų rinkimai, bet pabūgę „grąžinamos baudžiamos“ valstiečiai dvejiems metams atidėjo rinkimus iki „visiškos laisvės“. Sodiečius ieškoti teisybės ragino Kazimieras Mikonis, kurio brolis Stanislovas tarnavo arčiau valdžios, Rygos gubernatoriaus kanceliarijoje, Jonas Gasiūnas, kurio troboje Liesiškio kaime rinkosi valstiečiai, susimetę bendram reikalui, už surinktus pinigus organizavę 40 valstiečių kelionę į Rygą aiškintis vasario 19 d. nuostatų teiginių. Be to, Mikonis buvo įsivėlęs į Biržų miestiečių reikalus, ragino juos skusti dvaro savininką aukščiausiai valdžiai. Šiuos valstiečius suėmė, kliuvo ir Stanislovui Šarnui, vedusiam minią valstiečių iki Panevėžio kalėjimo, kai kareivių eskadronas ten gabeno Mikonį bei Gasiūną. Visus tris išlaikė arešte iki spalio mėn., Panevėžio apskrities teismas juos paleido kažkam laidavus, kad nepažeidinės tvarkos [5, 99v, 147–149].

Taikos tarpininkui Kazimierui Vereščinskiui (Kazimierz Wereszczyński) spalio mėn. šiaip taip pavyko surengti rinkimus Bliūdžių ir Tabokinės kaimo bendruomenėse, prie jų prisidėjo po kelis kitų bendruomenių ūkininkus. Jis taip pat paskelbė veikiančia Biržų valsčiaus valdybą, tikėdamasis pritraukti daugiau valstiečių. Biržų valsčių sudarė 704 ūkiai, dauguma ūkininkų ryžtingai atsisakė paklusti išrinktiems pareigūnams. Nuotaikas pakurstė buvęs kareivis Grušnis, įtikinęs žmones, kad paskelbus „kitokią“ laisvę, ja negalės pasinaudoti, jei dabar pripažins valsčiaus valdžią.

Biržiečių pasipriešinimą savivaldai palaikė įsitikinimas, kad jie ras teisybę pas imperatorių. Patarėjų ir pagalbininkų rado Rygoje, pažadėję gerai atlyginti sėkmės atveju. Spalio mėn. į Sankt Peterburgą išsirengė valstiečiai Adomas Balčiūnas ir Andrius Nausėda. Skundą imperatoriaus vardu jiems surašė puskarininkis Nikiforas Varfolomejevas, padirbęs Biržų kaimo bendruomenės liudijimą, kad yra įgalioti teikti skundą, parūpinęs bilietus laivu iki

sostinės ir pagalbą dideliame mieste, kurią suteikė svainis, felčeris Karlas Petrovas, tarnavęs Naujajame Sankt Peterburgo arsenale. Valstiečiai išvyko lydimi atstatydamo kareivio Juozapo Grumšos, turėjusio padėti nusigauti į prašymų teikimo vietą. Sostinėje valstiečius sulaukė policija, nes šie neturėjo pasų. A. Balčiūną išsiuntė į Panevėžio kalėjimą, apsirgusį A. Nausėdą iš areštinės ištraukė už jį laidavęs kažkoks gydytojas Ferdinandas Filiutovičius. Užtarėją nebuvo sunku rasti, nes Biržų dvaro valstiečiai Nausėdai gelbėti surinko 300 sidabro rublių, kuriuos į sostinę nuvežė Martynas Kėželis. Nepaisant patirtų nuotykių, valstiečiai spalio 21 d. pateikė skundą imperatoriui [5, 100–100v, 106v–107, 149v]. Ši žinia dar labiau sustiprino ryžtą nepriimti naujos tvarkos ir laukti imperatoriaus sprendimo.

Gruodžio mėn. pabaigoje Kauno gubernatorius pasiuntė į Biržus žandarų korpuso štabo karininką pulkininką I. Skvorcovą, kuris bandė įtikinti valstiečius neatšaukiama laisve, savivaldos nauda, aiškino jų teises ir pareigas. Jis liepė per dvi dienas pristatyti į valsčiaus valdybą nesumokėtus mokesčius, bet ūkininkai pasielgė savaip, demonstruodami nusiteikimą tvarkytis savarankiškai. Apeidami viršaitį ir seniūną jie patys pristatė valstybinius mokesčius į Panevėžio apskrities iždinę, bet bendruomeninių mokesčių nemokėjo. Tuomet pulkininkas įsakė Panevėžyje suimti į iždinę nuvykusius valstiečius, iš viso 23 asmenis; o kad valstiečiai naktimis sąmokslavo, išsikvietė kareivių eskadroną, suvarė visus ūkininkus, išskyrus tris išsislapsčiusius, ir dešimt žmonių viešai išplakė rykštėmis. 1862 m. vasario mėn. pradžioje Kauno gubernatorius raportavo Vilniaus generalgubernatoriui, kad Biržų dvare įvesta tvarka: valstiečiai viršininkų atsiprašė, sunešė į valsčiaus valdybą visus mokesčius, I. Skvorcovui prižiūrint Biržų valsčius išsirinko mokesčių rinkėjus, balsuotojus, dalis taikos tarpininko paskirtų seniūnų taip pat buvo perrinkta. Rinkimai įvyko ir Saločių valsčiuje [5, 102–105v].

Biržų valstiečių skundas įprasta biurokratine tvarka pasiekė Vidaus reikalų ministeriją. Ministras P. Valujevas 1862 m. balandžio 3 d. persiuntė jį Kauno gubernatoriui, imperatoriaus palydos kontraadmirolui Grigorijui Krigeriui, konfidencialiai prašydamas asmeniškai pasidomėti Biržų įvykiais ir įvertinti, ar beveik metus trukę neramumai neturi gilesnių priežasčių, o įsivyravusi tvarka ir ramybė yra apgaulinga. Mat, jo manymu, valstiečių skundai galėjo būti pagrįsti ir reikėtų imtis priemonių juos patenkinti [5, 128–128v]. Gubernatorius gilesnių neramumų priežasčių neįžvelgė, tik birželio 21 d. raštu generalgubernatoriui V. Nazimovui pranešė apie paskirtojo teismo tardytojo tyrimo rezultatus, kurie rodė, kad neramumų kaltininkais laikyti „kurstytojai“, o ne kaimo ir dvaro santykiai.

Pagrindiniu neramumų kaltininku buvo pripažinti N. Varfolomejevas, prisidėjęs prie skundų rašymo ir organizavęs biržiečių kelionę į sostinę, taip pat A. Nausėda, daręs valstiečiams didelę įtaką aktyvia veikla ir įgytu autoritetu. G. Krigerio rašte jis apibūdinamas kaip raštingas žmogus, dėl to gebėjęs suprasti, ką skelbė bendrieji ir vietiniai nuostatai, bet pasinaudojęs valstiečių tamsumu ir jų surinktais pinigais. Panašių tikslų siekė Stanislovas Jasiukėnas, dalyvavęs išvykose į Rygą, bet neturėjęs autoriteto, dėl to mažiau nusikaltęs. Apie A. Balčiūną buvo pasakyta, kad jis ramaus ir atviro būdo, raštingas ir mokantis rusų kalbą, todėl ir buvo įtrauktas į susimokymą. Menką vaidmenį įvykiuose vaidino M. Keželis, buvo prisiminti pastaruosiuose įvykiuose prtilė J. Gasiūnas, K. Mikonis ir S. Šarnas. Gubernatorius siūlė nuteisti A. Nausėdą ir N. Varfolomejevą (kiti aktyvūs dalyviai Sankt Peterburge išsislapstė), o likusius, kaip žmonės tamsius, nemokytus, pasidavusius neigiamai įtakai, išplakti ir grąžinti į gyvenamąją vietą įspėjus, kad dar kartą pažeidę tvarką bus baudžiami pagal įstatymus [5, 151–153].

Savivaldos įvedimui priešinosi ir kitų Kauno gubernijos dvarų valstiečiai, tik mažesniu mastu nei Biržuose. Jos nenorėjo šio dvaro kaimynai Bidniškiuose, Likėnuose,

Mantagailiškyje, Padaičiuose. Novoaleksandrovsko (Zarasų) apskrityje dešimt Antazavos valsčiaus kaimo bendruomenių 1862 m. balandžio mėn. bandė nušalinti viršaitį ir raštininką, čia neapsieita be aktyviausiųjų suėmimo ir perdavimo apskrities teismui [5, 129–130]. Ir kituose neramumų apimtuose dvaruose vyko panašūs konfliktai.

Kauno apskrities taikos tarpininkas Adomas Medekša 1861 m. spalio mėn. pradžioje taip pat susidūrė su Pernaravos ir Vilkijos dvarų valstiečių atsisakymu rinkti kaimo bendruomenės ir valsčiaus pareigūnus. Pastačius Pernaravoje karinę komandą rinkimai įvyko, bet Vilkijos dvaro valstiečiai pareiškė lauksiantys atvykstančio savininko Benedikto Tiškevičiaus, iš kurio norėjo garantijų, kad įsteigus bendruomenę negrįš baudžiava. Grafo asmeninis įsikišimas ne ką padėjo, valstiečiai nematė naujos tvarkos naudos, vėliau reikalavo savininko pasirašytų kvitų, patvirtinančių leidimą laisvai pasirinkti patikslinančią kaimo bendruomenę, o dvaro valdytojas sutiko kvitus surašyti. Gubernijos valstiečių reikalų valdyba į pagalbą A. Medekšai pasiuntė valdininkus, turėjusius paaiškinti valstiečiams jiems suteiktos rinkimų teisės reikšmę. Prie jų prisidėjo policijos viršininkas ir nuovados pristavas, tačiau aukštų valdininkų atvykimas į dvarą tik pakurstė kaimo žmonių nepasitikėjimą permainomis. Valdininkų bandymus priversti valstiečius dalyvauti rinkimuose jie suprato kaip įtartina klaidą, grąžinsiančią juos į buvusią padėtį, nes jei ponų reikalavimai būtų teisingi, jie negaištų laiko įkalbinėjimams, bet priverstų valstiečius paklusti jėga. Vilkijos dvaro valstiečių kiemuose buvo išdėstyta kareivių kuopa ir kazokai, turėję pasitraukti įvykiams arba taikos tarpininkui paskyrus savivaldos pareigūnus. Kareivių, kuriuos kaimui reikėjo išlaikyti, vaizdas padarė savo. Pas Kauno gubernatorių S. Chominskį atvykę 15 dvaro valstiečių visų vardu pareiškė paklūstantys naujai tvarkai, mat seniau nuogąstavę, kad kaimo seniūnas ir valsčiaus viršaitis bus tie patys prievaizdai ir sugrįš baudžiava. Be to, valstiečiai vengė pasirašinėti po valsčiaus sueigos nutarimais, bijodami būti bajorų įpainioti į kokią antivalstybinę veiklą. Rinkimai Vilkijos dvare įvyko, kareiviai iš jo pasitraukė, tik naujai išrinktiems pareigūnams liepta sugaudyti aktyviai besipriešinusius [2, 291–294, 309–310v].

Remiantis įvairaus rango valdžios pareigūnų pranešimais galima pastebėti, kad Vilniaus gubernijos dvarų valstiečių priešinimasis savivaldai buvo silpnesnis nei Kauno gubernijoje. Ryškesnį pėdsaką paliko „Lučiojaus separatistai“, kaip juos savo rašte pavadino Vileikos apskrities 5-os apylinkės taikos tarpininkas Kazimieras Okuška (Kazimierz Okuszeko). Grafo Bogdano Mostovskio (Bohdan Mostowski) stambaus dvaro valstiečiai, maištavę nuo 1858 m., panaikinus baudžiąvą vėl suaktyvėjo. Pagrindiniais neramumų iniciatoriais laikyta valstiečių Zemčionkų šeima, Justinas Skuračius ir Pranciškus Tananas. Martynas Zemčionkas ir Skuračius net buvo nusigavę iki Sankt Peterburgo ieškoti teisybės, bet buvo suimti ir grąžinti į kaimą, jiems paskirta policijos priežiūra. Kai 1861 m. liepos mėn. pabaigoje trečdalis Lučiojaus valsčiaus atsiskyrė nuo valsčiaus valdybos ir įsteigė savąją, Ignacas Zemčionkas jau kurį laiką kalėjo Vilniuje, o Kazimieras, Mykolas ir Martynas Zemčionkai savo troboje įrengė kanceliariją, pasamdė raštininku atstatydintą kareivį, rengė rinkliavas ir ragino valstiečius nepaklusti jokiai valdžiai. Sumaištis valsčiuje truko iki vėlyvo rudens, ne ką padėjo kaime išdėstyta kuopa kareivių. Lapkričio 4 d. atvykusiems į dvarą žemskiniam ispravnikui, žandarų korpuso karininkui ir taikos tarpininkui valstiečiai negalėjo paaiškinti, kodėl jiems netinka išrinktasis viršaitis Antanas Sinica, kurį jie laikė geru ir darbščiu žmogumi, bei raštininkas Ananijus Dolgovas. Valstiečiai pripažino jų tinkamumą eiti pareigas, kai sueigoje nedalyvavo Mykolas ir Martynas Zemčionkai, tad pareigūnai padarė išvadą, kad pagrindinius neramumų kaltininkus reikėtų pašalinti iš kaimo bendruomenės. Vilniaus

gubernatorius M. Pochvisnevas manė kitaip ir patarė generalgubernatoriui V. Nazimovui juos palaikyti įkalintus [3, 165–166, 176–179v].

Panašiai elgėsi privatus Lipniškių miestelio Ašmenos apskrityje gyventojai, nors jų tikslas buvo kitoks. Dar XIX a. 6-ajame dešimtmetyje jie siekė įrodyti nuo seno esą miestiečiai, mat LDK laikais miestelis naudojosi Magdeburgo teise. Tačiau 1856 m. liepos 30 d. Valdančiojo Senato įsaku jie buvo pripažinti Lipniškių dvaro savininko Stanislovo Volskio valstiečiais. Panaikinus baudžiąvą valstiečiai atnaujino reikalavimą peržiūrėti jų socialinį statusą, nevykdė laikinųjų prievolinių įsipareigojimų dvarui, priešingai, siekė finansinės kompensacijos už visus baudžiąvos metus, iš viso 240 tūkst. sidabro rublių, atsisakė sudaryti kaimo bendruomenę, bet reikalavo miestiečių savivaldos [1, 33–36v]. 1862 m. vidurvasarį atvykusiems jų raminti pareigūnams, Vilniaus gubernijos valstiečių reikalų valdybos nariui Emiliui Umiastovskui (Emil Umiastowski), generolui majorui Abramovičiui, jie aiškino, kad sutikę paklusti valsčiaus valdybai, jie neteks galimybės įrodinėti teisę priklausyti miestiečių luomui. Lipniškių valstiečiai naiviai tikėjo, kad teisybę ras Sankt Peterburge, nes turėjo rankose „dokumentą“, Senato įsaką, pripažįstantį juos miestiečiais. Jį parūpino Vincento Romuko brolis puskarininkis ir kareivio žmona Rozalija Francukova, kaip vėliau paaiškėjo, įsigiję padirbtą dokumentą iš nepažįstamo Sankt Peterburgo valdininko. Pasinaudoję generalgubernatoriaus leidimu išrinkti įgaliotinius, kurie toliau rūpintųsi miestiečių teisių grąžinimu, paskyrė aktyviausius – minėtąjį Vincentą Romuką ir Vincentą Šalachovskį, bet jų kandidatūroms nepritarė valdininkai, kaip įprasta, pasirūpinę izoliuoti „ramybės drums-tėjus“ juos areštuodami [1, 9–10v].

Vis dėlto Lipniškių valstiečiai nesiliovė teikę prašymus imperatoriui, o spalio mėn. vėl sujudo. Jų nusiteikimą prieš dvaro administraciją, nenorą jungtis prie valsčiaus bandė palaužti žandarų korpuso pulkininkas Aleksandras Losevas, atvykęs į Lipniškes drauge su valdininku Bogovičiumi ir taikos tarpininku Eduardu Ruščicu (Edward Ruszczyk) bei karine egzekucija. Valstiečiai nusileido, sutikę įsivesti savivaldą, tačiau su sąlyga, kad turės atskirą valdybą ir viršaitį, bet vėliau ir to atsisakė, nes laukė siuntos iš sostinės su naujomis privilegijomis Lipniškių miestiečiams. Tąkart buvo įkalinta 13 valstiečių, juos paleido tik 1863 m. kovo mėn., prieš tai išplakus. Vilniaus gubernatorius M. Pochvistevs nematė kitos išeities, kaip komandiruoti į Sankt Peterburgą Bogovičių drauge su dviem įkalintais valstiečiais, palaikiusiais ryšį su kareiviu Romuku ir Rozalija Francukova. Juos pargabeno, kad šie viešai prisipažintų pakišę valstiečiams padirbtus dokumentus, vėliau abu perdavė teismo tardytojui, o miestelyje paliko karinę komandą tvarkai palaikyti [1, 39–44, 59–60v].

Iš Gardino gubernijos buvo nedaug pranešimų dėl nepritarimo savivaldai. Smarkiau sujudo Belsko apskrities valsčiai Lenkijos karalystės pasienyje – apie keturis tūkstančius valstiečių. Daugiau žinių buvo pateikta apie Lisovo valsčiaus Chutkovicės ir Lisovo kaimų bendruomenes, birželio mėn. sužlugdžiusias rinkimus, kai į sueigą vietoje 38 rinkikų susirinko 400 žmonių minia ir sukėlė riaušes. Tik iškvietus kareivių kuopą valsčius išsirinko viršaitį Michaliuką, kuris čia pat ir prisiekė pareigoms [4, 162–165v, 169v]. Rugpjūčio mėn. sumaištavo septyni dvarai Valkavisko apskrityje – iš viso 212 valstiečių kiemų atsisakė dirbti dvarininkams ir rinkti savivaldos pareigūnus. Labiausiai priešinosi Bialavičių dvaro valstiečiai, nepaklusę ispravniko paliepimui atsiųsti į žemutinį žemės teismą iš kiekvieno dvaro po tris aktyvius „kurstytojus“. Teisme susirinko įtūžusi minia, kuriai raminti atvyko kareivių kuopa, dalis valstiečių buvo išplakti, o kuopos kapitonas raportavo apie įvestą tvarką [4, 194–197].

Taigi savivaldos įvedimas valstiečiams siejosi su primetama valdžia, kuri ne tik neišnyko, bet grėsė naujais įsipareigojimais ir didesniais mokesčiais. Kaimas nesuprato, kodėl

turėjo paklusti iš jų išrinktiems pareigūnams ir juos išlaikyti. Jam buvo svetimos atstovavimo ir atsakomybės praktikos, kurias valstiečiai priėmė kaip baudžios recidyvą.

IŠVADOS

Baudžios panaikinimas buvo viena svarbiausių XIX a. antrosios pusės Rusijos imperijos didžiųjų reformų, turėjusių modernizuoti socialinius ir ekonominius santykius. Nemažai kritikuotos reformos įgyvendinimą ap sunkino imperijos dalių socialinė, kultūrinė ir mentalinė įvairovė, nors reformatoriai iš dalies atsižvelgė į šiuos skirtumus, parengdami vietinius nuostatus. Paradoksalu, bet jie neatsižvelgė į valstietijos kalbinius skirtumus, ir šią problemą skubiai sprendė jau paviešinus reformos įstatymus.

Manifesto paskelbimas išsyk sukėlė stiprią laisvinamųjų reakciją, kurios valdžia tikėjosi ir bijojo. Tai rodo išankstinis karinis, policinis ir komunikacinis valdžios galių sustiprinimas visose gubernijose, kur buvo baudžiavinių valstiečių, taip pat operatyvus valstiečių administracinio valdymo institucijų sudarymas.

Privačių dvarų valstiečiai priėmė reformą kaip apgavystę, prieštaraujančią jų laisvės įsivaizdavimui. Maištus sukėlė baudžiauninkų pervedimas į laikinųjų prievolinkų statusą, neleidusį tuoj pat ištrukti iš dvaro narvo. Valstiečių sąmonė nesuvokė pereinamojo laikotarpio, juos kaustė sugrįžiančios baudžios baimė, todėl jie priešinosi iš „senos tvarkos“ likusiems atodirbiams ir prievolėms. Kita, silpnesnė, maištavimo banga kilo steigiant savivaldos institucijas; baimintasi „naujos tvarkos“, kuri reišė didesnius mokesčius ir vertimą paklusti valstiečių išlaikomai kaimo ir valsčiaus valdžiai.

Įsimaštavimo mastas nebuvo visaapimantis, nors reta apskritis jo išvengė. Jų židiniai susidarydavo stambiuose dvaruose ir išsiplėsdavo į stambesnius kaimyninius dvarus. Valstiečių elgsenai buvo būdingas kolektyvinis veiksmas savo dvaro ribose, išimtį sudarė Vijos miestelyje susirinkusi tūkstantinė minia iš kelių dvarų. Protestuodami prieš reformos nuostatus valstiečiai vadovavosi moralinio teisingumo imperatyvu, tarp jų radosi lyderių, valdžios vadinamų „kurstytojais“, kurių iškilimo motyvai iki galo nėra aiškūs. Pastebimu protestų veikėju tapo raštingesni kaimo žmonės, aiškiai matoma iš jų kilusių puskarininkų ir buvusių kareivių įtaka.

Pirmaisiais pobaudžiaviniais metais įžvelgtinas nedrastiškas valdžios galios panaudojimas. Gubernijų administracija gavo nurodymus vengti konfliktinių situacijų, apsiriboti aiškinamosiomis priemonėmis. Valdžios pareigūnai pasitelkdavo kariuomenę, kai neveikdavo žodžiai. Karinės komandos atliko nesmurtinį vaidmenį, Vilniaus, Gardino ir Kauno gubernijose kol kas nežinomi ginklo panaudojimo atvejai slopinant buvusių baudžiauninkų neramumus. Juos turėjo įbauginti vadinamoji „karinė egzekucija“, kai ūkiui buvo užkraunama kariuomenės materialinio išlaikymo prievolė. Valdžios įsitikinimu, tvarkai įvesti kaimuose pakakdavo aktyvių maištautojų izoliacijos (suėmimas, išlaikymas kalėjime, rečiau laikinoji tremtis) ar disciplininių priemonių (parodomasis išplakimas rykštėmis).

Dvarininkų pozicija pirmaisiais pobaudžiaviniais metais iki 1863–1864 m. sukilimo neišryškėjo. Be valdžios pagalbos jie neturėjo galių priversti laikinuosius prievolinkus atidirbti dvarui. Apskričių bajorų vadovai, iš dvarininkų išrinkti taikos tarpininkai dalyvavo įvykiuose kaip už reformos įgyvendinimą atsakingi pareigūnai, o dvarų savininkai klio vėsi valdžiai.

Šaltiniai ir literatūra

- [1] О беспорядках, возникших между крестьянами Ошмянского уезда имения Липнишек помещика Вольского. *Lietuvos valstybės istorijos archyvas* (toliau – LVIA), Bendrasis skyrius (toliau – Bs), 1862, b. 972.
- [2] Об обнаружении высочайшего манифеста 19 февраля 1861 г. о даровании крепостным крестьянам прав состояния свободных сельских обывателей и об устройстве их быта. LVIA, f. 378, Bs, 1861, b. 991.
- [3] О неповиновении крестьян, вышедших их крепостной зависимости по Виленской губернии. LVIA, f. 378, Bs, 1861, b. 909.
- [4] О неповиновении крестьян, вышедших их крепостной зависимости по Гродненской губернии. LVIA, f. 378, Bs, 1861, b. 910.
- [5] О расквартировании 6-го резервного эскадрона в имении Тауролены по случаю неповиновения крестьян. 1861 г. LVIA, f. 378, ap. 121, b. 432.
- [6] По предложению генерал-губернатора о новом распределении волостей и обществ. LVIA, f. 378, Bs, 1864, b. 2121.
- [7] По представлению начальника Виленской губернии относительно перепечатания: Краткое изложение прав и обязанностей крестьян и дворовых людей, вышедших из крепостной зависимости. LVIA, f. 378, Bs, 1861, b. 919.
- [8] *Журналы Секретного и Главного комитетов по крестьянскому делу*. Т. 1. Петроград: Государственная типография, 1915.
- [9] Высочайше утвержденное Общее положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости. *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 2 (toliau – ПСЗ-2), т. 36, ч. I, № 36657.
- [10] Высочайше утвержденное Местное положение о поземельном устройстве крестьян, водворенных на помещичьих землях в губерниях Виленской, Гродненской, Ковенской, Минской и части Витебской. ПСЗ-2, т. 36, ч. I, № 36665.
- [11] *Высочайше утвержденные Его Императорским Величеством 19 февраля 1861 года, Положения о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости / Wisoaukszczaiej patwirtinti galingiausio Jomilestos ciesoriaus 19 dieno M. waseri 1861 metosi istatimaj apej walszczionus, iszejusius iz werginga prigulejima*. Вильно: А. Г. Киркор, 1862.
- [12] Высочайше утвержденные Правила о порядке приведения в действие Положений о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости. ПСЗ-2, т. 36, ч. I, № 36661.
- [13] Именной данный Сенату Об учинении надлежащего распоряжения к приведению в исполнение Положений и Правил о крестьянах и дворовых людях, вышедших из крепостной зависимости. ПСЗ-2, т. 36, ч. I, № 36652.
- [14] *Краткое изложение прав и обязанностей крестьян и дворовых людей, вышедших из крепостной зависимости / Trumpas iszguldimas prouu ir prigulejima walszczioniu ir dwarnu žmoniū iszejusiu iz werginga prigulejima*. Вильно: в Губернской типографии, 1861.
- [15] Манифест О Всемиловейшем даровании крепостным людям прав состояния свободных сельских обывателей и об устройстве их быта. ПСЗ-2, т. 36, ч. I, № 36650.
- [16] *Отмена крепостного права, Доклады министров внутренних дел о проведении крестьянской реформы 1861–1862*. Отв. ред. С. В. Валк. Москва–Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1950.
- [17] *Виленский вестник / Kuryer Wileński*, 1861, Nr. 20.
- [18] *Виленский вестник / Kuryer Wileński*, 1861, Nr. 38.
- [19] *Виленский вестник / Kuryer Wileński*, 1861, Nr. 43.

- [20] *Московские ведомости*, 25 января 1865 г., № 18.
- [21] BEAUVOIS, Daniel. *Walka o ziemię. Szlachta polska na Ukrainie prawobrzeżnej pomiędzy caratem a ludem ukraińskim 1863–1914*. Sejny: Pogranicze, 1996.
- [22] BIČKAUSKAS-GENTVILA, Leonas; KNIŪRAITĖ, Vida. *Baudžiaivos panaikinimas Lietuvoje*. Vilnius: A. Varno personalinė įmonė, 1994.
- [23] CYWIŃSKI, Bohdan. *Obok Orła znak Pogoni. Wokół powstania styczniowego na Litwie i Białorusi*. Kraków: Wydawnictwo ARCANA, 2013.
- [24] GRIFFANTE, Andrea. Savo valstiečių beiškant. Dėl valstiečių simbolinio įpilietinimo Lietuvoje XIX a. pab. – XX a. pr. *Istorija*, 2014, t. 94, Nr. 2, p. 59–77.
- [25] KULAKAUSKAS, Antanas. *Kova už valstiečių sielas*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2000.
- [26] MOON, David. *The Abolition in Serfdom in Russia, 1762–1907*. London and New York: Rotledge, 2001.
- [27] MULEVIČIUS, Leonas. *Kaimas ir dvaras Lietuvoje XIX amžiuje*. Vilnius: LII leidykla, 2005.
- [28] MULEVIČIUS, Leonas. Baudžiaivos panaikinimo įstatymų išleidimas lietuvių kalba. Iš: MULEVIČIUS, Leonas. *Kaimas ir dvaras Lietuvoje XIX amžiuje*. Vilnius: LII leidykla, 2005, p. 55–82.
- [29] NEUPOKOJEVAS, Valentinas. Valstiečių judėjimas Lietuvoje panaikinus baudžiąvą (1861–1862 m.). *Lietuvos valstiečiai XIX amžiuje*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957, p. 105–133.
- [30] PEARSON, Thomas S. *Russian Officialdom in Crisis: Autocracy and Local Self-Government*. Cambridge, 1989.
- [31] PIVORAS, Saulius. *Lietuvių ir latvių pilietinės savimonės raida*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2000.
- [32] RAUSZER, Michał. *Siła podporządkowanych*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2021.
- [33] TARKOWSKI, Mikołaj. *Polacy na Litwie i Białorusi pod rządami Aleksandra II (1855–1881). Studium historyczno-prawne*. Gdańsk: Wydawnictwo Arche, 2018.
- [34] ЗАЙОНЧКОВСКИЙ, П. А. *Отмена крепостного права в России*. Москва: Просвещение, 1968.
- [35] ЗАЙОНЧКОВСКИЙ, П. А. *Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г.* Москва: Издательство социально-экономической литературы, 1958.
- [36] *Западные окраины Российской империи*. Научные редакторы М. Долбилов, А. Миллер. Москва: Новое литературное обозрение, 2006.
- [37] ЗАХАРОВА, Л. Г. *Самодержавие и отмена крепостного права в России, 1856–1861*. Москва: Издательство Московского университета, 1984.
- [38] ЛИТВАК, Б. Г. *Крестьянское движение 1775–1904*. Москва: Наука, 1989.
- [39] ТОКІЇ, С. М. *Сацыяльныя і культурныя працэсы ў беларускай вёсцы ў другой палове XIX – пачатку XX ст.* Мінск: ДІКСТ БДУ, 2016.

TAMARA BAIRAŠAUSKAITĖ

Confrontation between the Government, Manor, and Village after the Abolition of Serfdom: Events of 1861–1862 in the Governorates of Vilnius, Kaunas, and Hrodna

Summary

The abolition of serfdom was one of the most important of the great reforms of the Russian Empire carried out in the second half of the nineteenth century that sought to modernise its social and economic system. Its implementation was complicated due to social, cultural, and mental differences in different parts of the empire, although the reformers tried to take those differences into account by issuing local regulations.

The proclamation of the Manifesto of 19 February 1861 provoked a strong reaction of the liberated serfs, but the government was expecting that and preparing for the unrest. The military, police, and bureaucratic cross-communication was strengthened in all the governorates where landlords had serfs (in 43 governorates out of 51), and institutions for administering the peasants were established. After the proclamation of the Manifesto and other acts regulating the reform, issues related to the linguistic variety of the peasantry were urgently addressed (at the Governorates of Vilnius, Kaunas, and Hrodna, the legislative acts were translated into Lithuanian and Polish). Serfs of the private manors took the reform as a deceit because it went against their own vision of freedom. Transferring them to the status of temporary tenants was the main reason that provoked the unrest almost throughout the entire empire. Peasants of larger manors resisted the *corvée* and other labour duties inherited from the old order. The next wave of rebellion, which was weaker, came during the establishment of self-government institutions: the peasants feared the 'new order', which meant that their taxes increased and they were forced to submit to the village and rural district (*volost*) authorities that they themselves maintained.

Flashpoints of peasantry mutinies occurred in large manors and spread to the neighbouring ones. The protests spread most widely in the manors of the Kaunas Governorate, especially in the ones located near the Prussian border (Raseiniai County) and Courland; as for the Hrodna Governorate, the same happened along the border with the Kingdom of Poland. The longest mutiny took place at the Biržai Manor. The peasantry carried out collective actions mostly within their manors; the only exception was the town of Iwye (Ashmyany County, Vilnius Governorate) where a thousand-strong crowd gathered from several manors. When protesting against the provisions of the reform, peasants pursued the imperative of moral justice. Leaders – the authorities called them instigators – emerged, but the reasoning behind their rise often remains ambiguous. A noticeable part was played by literate peasants, and the role of former sergeants and soldiers from that stratum can also be clearly seen.

The actions of the government during the first years of the abolition of serfdom were characterised by a moderate use of force. The governorate authorities were instructed to avoid confrontation and restrict their actions to the use of explanatory measures. Government officials employed the army when words failed to work, but these military interferences were non-violent: so far, no information on the cases of using

arms in the process of suppressing mutinies of the former serfs in the governorates of Vilnius, Kaunas and Hrodna has been discovered. The peasants were supposed to be scared by the so-called military execution meaning that the household was to be subjected to the obligation of providing material provision to the army. The government believed that isolation (arrest, detention and sometimes temporary deportation) of the most active mutineers or application of disciplinary measures (public whipping) were sufficient to restore order in the countryside.

The position of the landowners during the first years after the abolition of serfdom remained ambiguous until the uprising of 1863–1864. They could not force the peasants to work for their manors without the help of the authorities. Leaders of the nobility and peace mediators elected from among the landowners participated in the events as officials responsible for the implementation of the reforms, and manor owners relied on the government.

Keywords: abolition of serfdom, inventories, rural community, rural district (*volost*), conflict